سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۷۵...

دیوانِ دیری

مُصنّفہ

پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلّص بہ دیری

(۱۸۲۸ء ——— ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از

پروفیسر نند لعل کول طالبؔ ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل

زیر سرپرستی

حکومت جموں و کشمیر
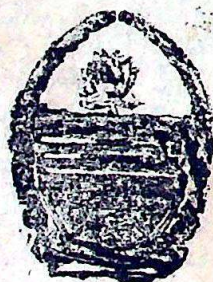
ناشر

محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

سرینگر کشمیر

دربیانِ ستائش و حمد ایزدی

و

اوصافِ حمیدۂ حضورِ شری مہاراجہ صاحب بہادر
مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب والئے ریاستِ جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاسِ بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر را درخور کہ در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوطِ زرّینِ مہر آراستہ۔ در مثنویٔ کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ۔ بر صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریا نگاشتہ۔ بر اوراقِ طباقِ اراضی رقومِ ایجادِ مکوّنات مرقوم داشتہ۔ صحیفۂ ششش جہات را از نظامِ ہفت پیکرِ اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعۂ ربعِ مسکوں را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام۔ مخمّسِ حواسِ خمسہ را در نسخۂ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعیٔ اربعۂ عناصر در سفینۂ اجسامِ انسانی مرتسم۔ افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامۂ قدرتِ او۔ اجزائے کائنات جزویست از کلیاتِ نوادرِ حکمتِ او۔ قصیدہ روزِ روشن

را از مطلع آفتاب عالم تاب زیب و افرہ بخشیدہ و مصرعِ برجستۂ
ہلال را از نقاطِ ثوابت و سیارِ زینتِ متکاثرہ منظومۂ انتظامِ امورات
شہر و دیار بہ شیرازۂ تدابیرِ صائبہ سلاطین نامدار مشرّز ساختہ۔ اوراقِ
انساقِ مہماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ
پائدار مطرّز۔ گلستانِ رُبعِ مسکوں را باہتزاز نسیم معدلتِ خواتینِ
شگفتہ جبین نضارتے تازہ کرامت فرمودہ و بہارستانِ گیتی را بہ ہبوبِ
شمیم انصافِ وزیرانِ با تدبیر خضارتے بے اندازہ۔ ریاحینِ متنوعۂ
مخلوقات در سرزمینِ تکوین کاشتۂ اوست۔ گلہائے متلونِ الالوانِ
موجودات در روضۂ ایجاد مطرّا داشتۂ او۔ ذراتِ مکوّنات باقتباسِ
لمعاتِ فیوضاتِ او منوّر مشاعلِ ماہ و مہر از استضیائے اشعاتِ
فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمہید تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ منقطوع
اللساں بیروں۔ توضیح توصیفش از احاطۂ تقریر زباں آورانِ سخنداں
افزوں۔ عقلِ کُل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درماندہ و حیراں۔ فکرِ
رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمہ و سرگرداں۔ نظم:۔

سخن گو چند در توحید پوئی | کہ بس دور است آں منزل کہ جوئی
اگر ہر موئے من گردد زبانے | نشود یک از و توصیف خوانے
ہنوز از بے زبانی خفتہ باشم | زصد شکرش یکے ناگفتہ باشم
نشانِ بے نشاں گفتن محال است | زوصفِ شہ خموشیدن وبال است

سخن را پایہ برتر شد زگردوں　　زتوصیفِ شہِ کشمیر و جموں

زہے شہر یارِ نامدار! جھے تاجدارِ فلک اقتدار اطرازندۂ محافلِ
جہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایتِ نصرت اندوزِ پادشاہی۔ اکلیل
آرائے مفارقِ سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرائے وسادۂ بارگاہِ جاہ و
جلال۔ محیٔ اطوارِ عدل و انصاف۔ ماحیٔ آثارِ جور و اعتساف سرِ غزلِ دیوانِ
مملکتِ روز افزوں۔ شاہ بیتِ قصیدۂ برگزیدہ سلطنتِ ربعِ مسکوں
دیباچۂ رنگینِ مضمونِ کارنامۂ جہانداری۔ دیباجِ تازہ نقوشِ کارخانۂ شہر
یاری۔ فہرستِ جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سرِ ورقِ دفترِ ریاست و
جہانبانی۔ مہرِ عالم افروزِ سپہرِ رعایتِ عباد۔ ماہِ پرتو اندوزِ مصبحہ حراستِ
بلاد۔ جہاں پناہے کہ مفارقِ عالمے در ظلِّ ظلیلِ رافتش آسودہ والا دستگاہے
کہ جباہِ جہانے بہ سجداتِ عتبۂ فلک رفعتش سودہ سکندر بختے کہ بہ
مصقلۂ فیضِ عامش سنجلِ حالِ خاص و عام مصقّل سلیماں تختے کہ بہ
کحل الجواہر لطفِ خاصش باصرۂ آمالِ جمہورِ انام مکحّل۔ کاخِ سلطنتِ
زمین و زماں بہ متانتِ دعائمِ معدلتش متین است و قصرِ مملکتِ مکین و
مکاں باقامتِ قوائمِ نصفتش سنگیں۔ بہ مفاتیحِ جود و احسانش
افتتاحِ ابوابِ مطالبِ اہلِ دیار متصوّر۔ بہ مصابیحِ فضل و امتنانش
شبستانِ آمالِ صغار و کبار منوّر۔ بہ ترشیحِ رواشحِ ابرِ مطیرِ الطافِ کثیرش ریاضِ
دورانِ منضر۔ بہ تقطرِ افطارِ امطارِ فیضِ بے شمارش گلزارِ جہاں مخضر۔ بانوارِ

شمعِ مہر فروغ رائے منیرش ظلمتکدۂ جہاں نور پذیر و بافروزش مشعلِ ماہ
شعلع طالعِ جہانگیرش بزم دوراں مستضی و مستنیر است۔ نظم

خسروِ والانسب پرتاب سنگھ — شاہِ انجم چاکرش با ایں جلال
باکمالش داغ بر دل ماہ را — دولتش یارب نگہدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاہِ دشمنش — تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح ہیچ — خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچہ کم گفتم ثنائش با دعا — ایں کمم کم نیست از سحرِ حلال
باخیالاتش خیالم عالی است — سر رود و آنگہ رود از سر خیال
یارب از تشریفِ ایں شاہِ زمن — سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مصنف

بر آئینہ خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ ایں معنی عکس پذیر باد
کہ والدِ نامدارِ ایں احقر العباد نامزد بہ پنڈت رامچند کول عرف عرض بیگی
قدیم ملازم مقربِ حکام دیار کشمیر خصوص ملازم خاص پیش گاہ حضورِ پرنور
شری مہاراجہ صاحب جنت مکاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب
کلاں بہادر دام بر کاتہم بود بر عہدۂ نامدار منزلت ملازمت حاصل داشت

ایں احقر العباد ہم بہ ہمیں توسل و توسط رتبۂ ملازمت سرکار شری مہاراجہ صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود۔ دراں ایام بباعث عروج اقبال والد نامدار و حصول رتبۂ ملازمت خود خانۂ ایں کمترین کہ نامزد بہ پنڈت راجہ کول عرض بیگی متخلص بہ دیری ام مرجع اہالی شہر کشمیر بود۔ اکثرے از عالمان و فاضلاں و اختر شناساں و شاعراں و بذلہ گویاں برائے مصاحبت ایں احقر حاضر مے شدند۔ روزے بذلہ گوئے ایں شاہ بیت دلفریب بتکرار خواند۔ فرد۔ نظم:-

سکندر سد نمے بستے کہ نامش گو بجہاں ماند ۔۔۔ دو مصرع را توانستے اگر پایگد گریستن

معنئ ایں شاہ بیت نوعے بخاطرم کارکرد کہ بہ تکرار چند روز میخواندم۔ ازیں معنی در خاطرم گزشت کہ دنیا ناپائدار و درگزر است۔ نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است۔ ازیں رو فکر شعر پسندیدم۔ ہرچند از امورات ملازمت شاہی کہ تمام عمر عہدۂ نامدار وقایع نگاری کشمیر و حاضر باشئ دربار شری مہاراج صاحبان جنت مکاں (مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب و مہاراجہ رنبیر سنگھ صاحب) برائے گزارش حالات و سوانح دیار کشمیر و حالات متعلقہ تعلق ایں احقر بود۔ فراغتے حاصل نہ بود۔ مگر بموجب شوق و ذوق ضمیمی گاہ گاہ در فکر شعر مصروف میشدم۔ اشعار متین و غزل ہائے رنگیں طبع میکردم۔ در اوائل فکر بہت اشعار تاریخ مندر شری گدادھر جی واقع زینہ گڈھ کہ بتجویز حضور جنت مکاں

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب بنا
شدہ است طبع کردم۔ بعدہٗ تاریخ تولدِ جناب مستطاب شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دام
اقبالہم و مدّظلکم در سموت ۱۹۰۷ طبع نمودم۔ دریں کتاب بعدِ ختم
دیوانِ غزلیات و قصائد درج اند۔ بعد آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ
بوقتِ فراغت اموراتِ غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ طبع
ساختم۔ بر اوراقِ پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند۔ دریں ایام بہ تدبیر
دوستِ وفادارے بخاطرم گزشت کہ اشعارِ آبدارِ خود را جمع کنم علیٰ ہذالقیاس
جمع ساختہ بدستخطِ خوش بہ ترتیبِ کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہائے
نادر اشاراتِ فہمی کہ در ایامِ خوردسالی ایجاد کردہ بودم۔ در اوراقِ پایانِ
کتاب تحریر ساختم۔ بدیں امید کہ در پیش گاہِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہٗ
گزارش شود بتوسطِ حضورِ اقدس صدر در چاپ خانہ چاپ شود و
در اطرافِ دنیا مشہور گردد کہ یکے نامِ نیکوئی حضورِ اقدسِ صدر کہ
محامد و توصیفِ شاں دریں کتاب مرقوم اند زبان زدِ روزگار شود و
یادگارِ عالم ماند دوم نامِ ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند۔
بخدمتِ اکابرِ ہر دیار و نکتہ سنجانِ روزگار بہ نیازِ بے قیاس التماس
مے سازم کہ ایں دیوان طبع کردۂ کمترین را تا پا بغور و انصاف مطالعہ

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامین متین و خیالات رنگین بہنرکہ نو عروس آراستہ و سروپائش را بحلیۂ جواہر زواہر قصائد مدحت حضور اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگاں و فیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب بہادر والئے کشمیر و جموں پیراستم قابل احسنت و استحسان است۔ ہرگاہ بہ قیاس کسے از نکتہ سنجان روزگار خطائے در مضمون و عبارتنا ظاہر گردد براہ عنایت طعنہ زنی و نکتہ گیری نہ فرماید۔ عیب پوشیدہ قلم اصلاح بران راند کہ استاد فرمودہ است۔ فرد:۔

بپوش گر بہ خطائے رسی و طعنہ مزن	کہ ہیچ نقش بشر خالی از خطا نہ بود

عذر خواہی را بہ ہمیں بیت برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختستم۔ فرد:۔

کم از آنم کہ در معذرتم باید زد
بیش از آنی کہ دہی خجلت تقصیر مرا

(۱)

غزلیات

تا ز عکسِ عارضش آتش نوشتم آب را
شعلهٔ جواله گفتم حلقهٔ گرداب را

شعله خوئے دوش در بزمِ نشاطم باده سوخت
با خیالش سوختم در دیده امشب خواب را

شعلهٔ آهم شب از خرگاهِ مه انگیخت دود
اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مهتاب را

شیشهٔ مے دوش در بزمم بجائے شمع بود
رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادهٔ گلرنگ ساقی در چمن
رنگِ گل تسکین نمے بخشد دلِ بیتاب را

گرچه ابجد خوانِ مکتب خانهٔ عشقم هنوز
میدهد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با هوائے دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر
مے کشم در بر کشم دیری بُتِ پنجاب را

ایضاً غزل

پر ندبِ بوئے گل بارِ گرانِ دوشِ بلبنیش را
حنائے رنگِ گل خار است پائے نازنینش را

ے خلاصۂ معنی اینکه رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشهٔ پر شراب از آں آتش شعله ور شد و فروغ پیدا کرد [illegible] عوضِ شمعِ مجلس ما نور گرد

بجوش از آتشِ بید ود لعلِ خود شراب او
نگاہ سرمہ سای خویش سنگ است آبگینش را

زنوک خامۂ من نافہ آہوی ختن ریزد
کشد دستم اگر در خواب زلف عنبر بیزش را

چسان آبی توان نوشید از چاہِ زنخدانش
کہ روید لالہ از جوشِ نگہ کوہِ سرینش را

خطِ سبزی کہ آید در نظرہا سبزۂ جان است
گرفتم بوسہ دادم جان لبِ چون انگبینش را

دریں گلشن کہ ہر گل[1] در بغل دارد گلستانی
نہ گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را

جواب این غزل دیری زہی بلبل ہمی آید
کہ از خونابۂ دل غوطہ دادم گلزمینش را

چناں گریم شبی کز گریہ ام طوفان شود پیدا
رگِ ابری بود مژگان من باران شود پیدا

زفرصتہا سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد
شب یلدای ہجرت را دگر پایان شود پیدا

برای طفلِ دل پیکان تیرِ یار پستان است
چو گل خندد دلم چون غنچہ پیکان شود پیدا

نشاطِ طفلِ دل از غنچۂ پیکان غلط گفتم
ہلاکِ زخم شمشیرم گلِ خندان شود پیدا

سمن خاکستر و گل شعلہ سنبل دود مید انم
اگر جوشِ بہار آتشِ سوزان شود پیدا

کجا آں مرغ[2] بر شاخِ بلندی آشیاں بندد
کہ ہر دم رشتہ بر پایش ز انس جان شود پیدا

نباشد گوشما لیہای دل از نالۂ بلبل
کہ گل ہم با لبِ گویا دریں بستان شود پیدا

بایں طبعی کہ دیری آبروی خاک کشمیر است
گر آن گشت در دل کز زمین انسان شود پیدا

---

[1] ہر گل مراد از انسان است گلستان کنایہ از دنیا کہ بقول اہل تصوف تمام دنیا در دل انسان است۔

[2] آں مرغ کنایہ از آں شخص است کہ رشتہ جان دادہ باشد تا کہ از الفت جان بگذرد بر شاخ بلند یعنی بمقام عالی نخواہد رسید۔

دلم ملول[1] شد از خلق یار شد پیدا | صفای آینه ام زین غبار شد پیدا
ز خون دیده چه گلها شگفت بر رویم | خزان رنگ رخم را بهار شد پیدا
بچشم[2] نقش قدم از غبار سرمه نبود | که نقش پا بدلم زان نگار شد پیدا
هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد | بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا
مباد حلقهٔ زنجیر گرد باد شود | که بوی زلف ز باد بهار شد پیدا
چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم | که نو بهار خط مشکبار شد پیدا
نگاه تیز ندانم که بر سر بنیش کرد | که لاله بر کمر کوهسار[3] شد پیدا
نگاه گرم[4] به برگ گلش مکن ورنه | بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا | خیال[5] آینه آبست شمع رنگ ترا
نزاکت است بر نگی رخ فرنگ ترا | که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا
بآب گوهر غلطان چو غنچه لب شستم | مگر بخواب ببوسم دهان تنگ ترا
پری است ببالین عبث که چشم نیست | نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

---

۱ دلمن از خلق دنیا بیزار شد بهمین غبار ملال آئینه دل صفا گردید بقول اهل تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نه شود صفای حاصل نخواهد کرد ۲ معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقش پائش بر دلم پیدا بود ۳ کوهسار بقول شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاه تیز کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد ۴ معنی این شعر پیچیده است یعنی نگاه گرم به برگ گل (کنایه از لب معشوق) مکن مین نگاه گرم کرده بودم در چشم من از مژگان خود خار پیدا شد ۵ خیال آئینه دیدن هرگاه آن معشوق خواهد کرد ازان خیال بمنزله آب شمع بر نگ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد

ببینه طفل دلم ذوق نے سواری داشت
بهانه ایست که قربان شدم خدنگ ترا

دلم بفکر دهانت چو غنچه صد لخت است
خبر ز حال دلم کو دل چو سنگ ترا

به نیم ناز زدلها غم عتاب ببر [1]
که رنگ صلح ازل ریختیست جنگ ترا

بده پیاله پیاپے بدور گل ساقی
که جان نثار کنم لطف بید رنگ ترا

نگار ریست پیاپئے خیال دیرے دوش
بدور نغمه بصد رنگ یاد چنگ ترا

ز رسم زسیل گریه بے اختیار ما
از خانه بے نقاب بر آید نگار ما

از پنبه زار ماه و کواکب خبر گرفت
دو دے بلند شد ز دل داغدار ما

خاطر شگفته نیست ز رنگ گل و بهار
روئے نگار باغ من است و بهار ما

شبنم صفت سحر گل خورشید آب شد
از شرم تو گل رخ رنگین یار ما

مانند شبنمے که درین باغ بر گل است
در خون طپان ز هجر دل بیقرار ما

بر آتشم که جام گل و لاله خالی است
مخمور [2] رفت طرف چمن گل عذار ما

تا کے کنار آب نشینم درین چمن
آتش [3] کشید دود دل از انتظار ما

۱ے معنی شعر این است که در دلهای عاشقان غم عتاب شماست نیم نازی کن که رنگ صلح در جنگ ظاهر خواهد شد. فکر عتاب خواهد رفت که این رنگ از ازل در جنگ شما ریخته اند ؛

۲ے مخمور رفتن یعنی بطلب شراب وخواهش شراب در چمن رفتن است چوں که در چمن یار برائے شراب کشی آمد من بر سر آتش دارم که در چمن شراب موجود نه بود ؛

۳ے این آتش همان آتش است که بعد انتقال جسم بیجان اہالی ہنود را در آں مے سوزند ؛

دیری جواب گفت باآں کو گفته است

آمد بہار خرّم و نامد نگارِ ما

بیک نگاه ربودی خزانهٔ دلِ ما — بسنگ سرمه زدی شیشه خانهٔ دلِ ما

چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ مے سازد — مگر تو گوش نکردی ترانهٔ دلِ ما

حکایتِ غمِ فرہاد و قصّهٔ شیرین — کنایتے است ز شیرین فسانهٔ دلِ ما

چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند — که ہست در خمِ زلف آشیانهٔ دلِ ما

ہزار[1] دل بخمِ زلفِ یار آب شدند — بصد تلاش که یابد نشانهٔ دلِ ما

مباد حسنِ جہان سوز بے نقاب شود — که یک شررِ زند آتش بخانهٔ دلِ ما

مپرس قصّهٔ جان سوزِ عشق اے دیری

که سوخت است زبان از زبانهٔ دلِ ما

ای خوشاندم که رسد یارِ ستم پیشهٔ ما — بر کفش خنجر و در دل بُود اندیشهٔ ما

گفت فرہاد اثر نیست دلِ شیریں را — کوه را گرچه خبر کرد دمِ تیشهٔ ما

نیے ہمین ریگِ بیاباں چو شررہا دارد — شعله خیز است ز داغ دلِ ما بیشهٔ ما

آتشِ عشق نه تنہا جگرم سوخته است — شعله اش شمع صفت سوخت رگ و ریشهٔ ما

دیری از فکرِ بد اندیش چه اندیشه کنم

دشمنی فکرِ کساں دوستیِ اندیشهٔ ما

---

[1] ہزار دل در خمِ زلفِ یار آب شده مخلوط شدند دلِ من در آں دلہاست بتلاشِ چگونه نشانه آں یافته شود که مخلوط شده است

شهیدِ خنجرِ نازِ گل اند بلبل ها ‏ تظلم است برایم تبسم گل ها

ز بوی زلف که آورد بادِ نوروزی ‏ به پیچ و تاب درین گلشن اند سنبل ها

کدام زلفِ مسلسل چو دام گستر زند ‏ که عالمی است گرفتار در تسلسل ها

عجب مدار گر از التفات زنده شوم ‏ که کشته است مرا خنجرِ تغافل ها

پیاله بر کف دمے در پیاله میر قصد ‏ دمے که شیشۂ مے میکند تقلقل ها

درین خیال پریشانم و پشیمانم ‏ که زلفِ یار ز کف دادم از تساهل ها

ز زورِ فوجِ مضامین که در دلِ دبری است
بشاعرانِ سلف میکند تقابل ها

برائے عیش و طرب نیست مے پرستئ ما ‏ ز دورِ بادۂ خون دلست مستئ ما

خوشا دمے که بکف تیغ میرسد یارم ‏ بیادِ تیغ کند گل چراغِ هستئ ما

چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر ‏ مبارکست که خوش کرد پیش دستئ ما

خیالِ سروِ بلند که پائمالم کرد ‏ که بر سرِ فلک افگند سایه پستئ ما

سرم[۵] بخواب طرب رفت بیسحر دبری
مگر خیالِ غمش کرد سر پرستئ ما

دیدم بخواب دوش بتِ جان زیب را ‏ در زر کشیده بود گریبان و جیب را

برداشت پرده از رخ و بندِ قبا کشاد ‏ صد پاره کرد جامۂ صبر و شکیب را

گفتم نگاهِ لطف ز حالم منه دریغ ‏ گفتا بصدق کوش نفورم فریب را

گفتم که عیب دار ز سر تا قدم منم ‏ گفتا خموش باش که من پوشم عیب را

(۵) سرم مستِ طرب شد یا فراموش شده بود خیالِ غمش سر پرستی کرد که بار بیاد آمد ۔

منت پذیرِ خوابِ خود و دیدهٔ خودم — دیدم رُخِ نگار و ندیدم رقیب را

زنارِ من بچشمِ کم اے بیخبر مبین — شیرازه بست دفترِ اسرارِ غیب را

زنار زیبِ گردنِ جانست عاقبت — گردن کشی چه سُود بلال[1] و صهیب را

دیری هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار باد بُتِ جامه زیب را

هزار شکر که عمر دوباره داد خدا — هزار حیف که یکدم رُود زِ یاد خدا

گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر — بجان سلامتم از فضلِ خود نهاد خدا

برآن سرم که کمر بسته بندگی سازم — که بندهای[2] غم از خاطرم کشاد خدا

تمام روز اگر بندگیٔ شاه کنم — همیشه یاد کنم شام و بامداد خدا

اگر بقائی ابد آرزو کنی دیری
بشعر کوش که عمرت کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبتِ کس زبان را — مرنجان حضورِ دلِ عارفان را

مباش ایمن از صولتِ جذبهٔ دل — که ریز آورد بر زمین آسمان را

مکن گفتگو بے ادب با بزرگان — مجنبان ملرزان زمین و زمان را

ندیدیم آزاد مرغے بعالم — ز زه رشته بر پاست زاغِ کمان را

---

[1] بلال و صهیب نام همان کسان است که دشمن زنار بوده اند۔

[2] بند ها مطابق شاستر که علم غیب در زبانِ غیب است بدین تشریح اند شهوت و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهل هنود که عقیدت شاستر دارند تا که انسان ازین بند ها رها نشود قابل عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بند ها از خاطرم کشاده شد حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد۔

عجب نیست از نو گلِ شعله خویم | که آتش زند نو بهار و خزان را
شدم داغ چون لاله با جام خالی | بده ساقیا بادهٔ ارغوان را

بقای ابد آرزو داشت دیبری
که حکمِ غزل داد طبعِ جوان را

زخمِ شمشیر است گل یا رب بهارِ عشق را | لاله هم از خونِ بسمل لاله زارِ عشق را
آب خوردن نیست آسان از جانِ شستن بست | آبِ شمشیر است جاری جویبارِ عشق را
خار نهار از گلشن و گل در دلِ عشّاق نیست | در بغلِ گلزار بے خار است خارِ عشق را
طالعِ آئینه از بختِ سکندر برد گوی | شاهِ چین فرمان بر است آئینه دارِ عشق را[1]
داغم از شبنم که چون معشوق بر گل تکیه زد | مسندِ گل نیست در خورِ بیقرارِ عشق را
عاقبت بر سر بجائے لاله آن معشوق زد | این دلِ داغم بیاد آمد لاله زارِ عشق را
میطپید در خون چو گل دل میدمد از دیده گل | این چنین رنگست دیبری نو بهارِ عشق را

این چه باغ است که گل در تب و تاب است این جا | لاله از داغِ جگر سوز کباب است این جا
کس درین باغ کسے را نچکند همراهی | سرو پا در گلِ و گل پا بر کاب است این جا
با خیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے | چون پری رقص کنان جامِ شراب است اینجا
این چه صحرا است که صد تشنه بلب جان داد | دُرِ بها لعل بهانظرهٔ آب است این جا

---

[1] معنی این شعر بسیار دقیق و مسلسل است که آئینه دار عشق یعنی جاگر اللہ برد اعشق اشارہ عاشق پاک است مراد این است که عاشق موجب آئینه داری معشوق حصهٔ آنقدر منزلت پیدا کرده است که شاهِ چین یعنی پادشاه چین و کنایتاً آفتاب است فرمان پذیر او شده است بهمین تسلسل آئینه بردارے آئینه هم منزلت دارد که طالع آئینه از طالع سکندر سبقت برد

واعظ شہر غلط گفت کہ فرداست حساب ‫ ‫ بیوقوف است کہ امروز حساب است این جا

دے بخلوتگہ آں شیخ رسیدم ناگاہ ‫ ‫ بانگ زد سخت بروجائی عتاب است این جا

دیری این باغ کجا منزل عیش و طرب است

شیشہ سر دِہی بے مئی ناب است این جا

بس کہ خوش کردم خیال نرگس مدہوش را ‫ ‫ ناخوشم جوش بہار و بادۂ سرجوش را

تشنہ خون[1] کبوتر نیستم طرف چمن ‫ ‫ از کبوتر دم کنم تر غنچہ[2] خاموش را

بر سر آتش مئے گلنار مئے ہوشید و گفت ‫ ‫ نیست آساں بوسہ دن آں لب مینوش را

گوہر یکتا بدرج خویش آخر یافتم ‫ ‫ بے سبب از نہ طبق برداشتم سرپوش را

از برائے تلخی مرگت چہ لازم انتظار ‫ ‫ جان شیریں کن تصدق آں دہان نوش را

از اجل غافل زر وبہ بازی دنیا مشو ‫ ‫ شیر گیری نیست چشم خفتہ خرگوش را

از بط مئے ساقی بزم خیالش عاری است ‫ ‫ عالم آب است دنیا رند دریانوش را

با دل آتش پرستم[1] شعلۂ جوالہ گفت ‫ ‫ آتش از شوق تو خالی کردہ است آغوش را

دیری از ترک ادب دستم بزلفش شد دراز

ترک چشمش بسکہ غارت کرد عقل و ہوش را

گر ز جام خود مے ریزی ایاغ لالہ زار ‫ ‫ داغ سازی دود انگیزی دماغ لالہ زار

خندہ کبکے کہ از شورش بمکزاو است کوہ ‫ ‫ عاقبت ناسور خواہد کرد داغ لالہ زار

---

[1] معنی این شعر و نیتی است کہ با دل آتش پرستِ من شعلۂ جوالہ ظاہر کرد کہ برائی تو آتش آغوش خود خالی کردہ است ترا در آغوش خود جائے خواہد داد و شعلۂ جوالہ را آغوش خالے میباشد بدیں اشارہ ظاہر کردہ است۔

[2] شراب ۔ بوسہ ۔ [illegible] دہان یار ۔

در سواد سایهٔ سنبل شبی ساقی نشست — روغنِ گل ریخت از مینا چراغِ لاله را

در رکابِ طفلِ اشکِ چشمِ مجنون یافته است — دامنِ صحرا کجا یابی سراغِ لاله را

گردباد از آتشِ داغم بچشم دودی که برد — دامنِ دریوزه پر کرد است ایاغِ لاله را

گلزمین این غزل دیری بچشم کم مبین

آب کردم جان و کردم سبز باغِ لاله را

خیالم چنگ زد بیهوده زلفِ تابدارش را

که مضرابِ نگه در خواب فرسود است تارش را

رگِ جانم نشد زنجیرِ موجِ جامِ سرشارش

چسان با لعل رسد دلِ دیوانه لعلِ میگسارش را

بیادِ گرمیِ رفتارش امشب شعلهٔ آهم

چراغِ گردباد افروخت راهِ انتظارش را

مبادا گرمیِ رفتارِ شبنم برگِ گل سوزد

شنیدم شعلهٔ آوازِ بلبل سوخت خارش را

بطرفِ بوستان شمشاد می نازد ازین غافل[۱]

۱؎ معنی این است که شانه از چوبِ شمشاد میسازند شمشاد را نازش است که شانهٔ زلفِ معشوق از چوبِ من ساخته می شود۔ من دلِ صد چاکِ خود را شانهٔ زلفِ معشوق کردم شمشاد غافل است که هنوز نازان است۔

دلِ صد چاک کردم شانهٔ زلفِ مشکبارش را

کسے از آشنایان در جهاں طرفے نمے بندد
کہ آبِ آسیا ہرگز نمے شوید غبارش را

دلِ دیوانه ام گُل چید یارب از گلستانے
کہ شوخیهایِ مژگانِ پری زاد است خارش را

خزاں[۱] روزیکہ تاراجِ گلِ خورشید میسازد
کشد دیری پیاپے جامِ مے جوشِ بهارش را

در فراقِ دوست چشم آبدار آئینه را
دست در زیرِ ذقن بر دل غبار آئینه را

ماهِ من زین پیش رخسارِ عرق افشاں مپوش
آب میگردد بچشم انتظار آئینه را

گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینه را

---

[۱] معنی این بیت این است روزیکہ آفتاب معدوم خواهد شد آں روز من رنگِ بهارِ گلِ آفتاب را پیاله زن خواهم بود یعنی از نظرم معدوم خواهد شد کہ من نوباده خواهم بود آفتاب هم در نظرم موجود خواهد بود۔

طالعش را ہمسری با طالعِ اسکندر نیست

با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینہ را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است

از نمد پوشی نشد کم اعتبار آئینہ را

ہر[۱] چہ بیند در بغل گیرد چہ زیبا و چہ زشت

زیں سبب گویند مردم خانہ دار آئینہ را

سینۂ دیری بود تا کے پُر از خارِ الم

اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینہ را

اینچہ بزم است کہ خوں بادۂ نابست اینجا

کاش دل نُقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست دریں گلزارم

کہ گل و لالہ بکف جامِ شراب است اینجا

آتش[۲] رشک دریں باغ دلِ بلبل سوخت

---

[۱] معنی ایں شعر ایں کہ آئینہ تمام زشت و زیبا را جذبِ عکس میکند بدیں وجہ کہ خانہ دار است خانہ دار موجب احتیاجات خانہ ہمہ چیز را بسوئے خود جذب میکند ۔

[۲] از شرم روی یار گل آب گردید بلبل کہ عاشق گل است ایں حالت دیدہ بر روی یار رشک برد از آتش رشک دلِ او سوختہ شد ۔

زانکه از شرمِ رخِ یار گل آب است اینجا

هوسِ خوابِ فراغت بگلستانم برد

خنده زد گل که کجا فرصتِ خواب است اینجا

هوسِ سیرِ گلستان مکن از مکتبِ عشق

که چمن رنگِ معانی کتاب است اینجا

بخرابات نشینی مشکن طرفِ کلاه [1]

خانه پرداز بسے خانه خراب است اینجا

غزلِ دیره گیِ کشمیر بایران ببرید

که زبان بسته سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادهٔ ناب است و دورانِ شباب

بے رخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ هوس از اشتیاقش مے پرد

اے خوشا ساعت که بینم روئے خوبش بے نقاب

---

[1] این شعر مخاطب بخرابات نشین است که اے خرابات نشین مغرور نخوتی مکن اینجا بسیار کسان خانه خراب اند۔

دُور نبود گر بفرقِ فرقداں پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پایش را بخواب

باخیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادۂ گلرنگ اے مستاں خراب

رُخ نگارستانِ چیں مشکِ ختن زلفِ دوتاست
بے خطا مستم چہ شد شاہد پرستم شد خطاب

در رکابِ یارِ یارب پادشاہاں میدوند
گاہ میبوسند پا گہ گاہ پا گاہے رکاب

عندلیبانِ چمن را بوستاں[1] یاد است و بس
بلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

این غزل دیری جوابِ آں غزل گفتم کہ گفت
صبحِ دولت میدمد کو جامِ ہمچوں آفتاب

شبہا کبابم از تفِ ہجرانِ آفتاب
یارب کہ زد پیالۂ رخشانِ آفتاب

---

[1] بوستاں دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستاں ؛

از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت
داغم بسے ز گرمیِ جولانِ آفتاب

حیرانِ جرأتم که درین باغ شبنمے
ترکانه دست زد بگریبانِ آفتاب

چون ذرّه پاره پاره دلم را نشد هنوز
دستم رسد چگونه بدامانِ آفتاب

دُودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ها
شبها بیادِ شانهٔ مژگانِ آفتاب

سر شمع[۱] قد بباد رود عاقبت چو دُود
از ترکتازِ آتشِ سوزانِ آفتاب

خارے بدامنت زتعلق چه لازم است
دیری مزن بسر گلِ خندانِ آفتاب

---

[۱] این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک بفهم که شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند معنی دوم دُور فهم این است که بقولِ اختر شناسان که دقایق حساب میدانند آفتاب معدن حیات است۔ از گردشِ آفتاب روزها متغیر میشوند و از روزها ماه از ماه ها سالها قرار یابند مبعاً عمرِ حیات بحساب برابر میشود عمر منقطع میشود بدین وجه حیوان آفتاب قاطع عمرهاست ؛

رندیکه دایم است پرستارِ آفتاب — آخر کشد پیالهٔ سرشارِ آفتاب

سوز و گداز شمعِ دلم را گرفته بود — جانم نثارِ گرمئ رفتارِ آفتاب

کارم نشد تمام شب از تیغِ ماهِ نو — مردم سحر بزخمِ جگردارِ آفتاب

اشکم برنگِ لاله و آهم چو سنبل است — شب‌ها که دورم از گلِ بنجارِ آفتاب

گر نقدِ جان بدست بود ذرّه دهند — ای بیخبر ز گرمئ بازارِ آفتاب

جوهر شناسِ گوهرِ گنجینهٔ دل است — چشمی که شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشمِ تر بسایهٔ ابرِ بهار بود
دیری که مَیکش است برخسارِ آفتاب

جهان شگفته ز رنگِ بهارِ کشمیر است
نگارخانهٔ چین لاله زارِ کشمیر است

سحر بباغِ نشاطم نسیمِ صبح آورد
که آب روی جهان شالمسارِ کشمیر است

شنیدم از لبِ فوّاره بارها یارب
که آب ریزِ بهشت آبشارِ کشمیر است

معنی این است که چشم اگرچه نقصِ بصارت است اما چشمیکه بدیدارِ آفتاب سفید شود جوهر شناسی از بسیاری بصارت میکند؛

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند

کنایتے زہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشّاق عشرت انگیزی
زگل مجوئے کہ تعریفِ خارِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیلِ بہشت
زِ سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد
کہ گل زمین وطنم در دیارِ کشمیر است

زفیضِ خاکِ درِ شاہ بخت فیروزم
بلند و سبز ترہ از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دیری
غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رُخِ نگار و گلِ روئے آفتاب یکیست
اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا زِ دورئ ساقی درین چمن رنجم

مے و نبیذ و گل و لالہ در حساب یکیست
بہشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست
زُلالِ کوثر و موجِ شرابِ ناب یکیست
بساغرِ گلِ خندان و جامِ لالۂ داغ[1]
بچشمِ اہلِ نظر موجۂ شراب یکیست
مباش مستِ شکرِ خوابِ صبح طرفِ چمن
شنو کہ مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست
چو گل شگفتہ دامن ز رنگِ معنی ہا است
برائے من چمن و صفحۂ کتاب یکیست
چگونہ گردن دیبرمی شود بہر در خم
کہ پادشاہِ جہاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف چشم مست یار است — اسیرِ دامِ آہوئے تتار است ۔
شکارِ شیرِ گردِ دل گرچہ دنیا ست — رسن در گردنش از زلفِ یار است

---

[1] بساغرِ گلِ خنداں اشارت از شگفتہ پسند است جامِ لالۂ داغ از کنایت از شگفتہ ناپسند است در خیال و منظر اہلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ بہ پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ کہ بہر شے جلوہ ذات تصور میکند؛

بگوش از شش جہت آمد مبارک — مگر امروز با یارم دو چار است
زمے پر دا ختم مینائے گردوں — ہنوزم دردِ سر از بس خمار است
دلم مستِ خیالِ چشم ساقیست — مرا با جام و با صہبا چہ کار است
چرا با من صفا گردوں نباشد — دلم آئینہ دارِ شہر یار است

چو رویم دید شہ از لطف فرمود
کہ ایں دیرینہ غلام داغدار است
زِ عشقم سرِ پنہاں آشکار است
نشانِ بے نشانم روئے یار است
برائے عاشقاں دنیاست قائم
بجز عشقم دریں دنیا چہ کار است
زِ عشقم بسکہ باطن صاف گردید
دلم را مہر و مہ آئینہ دار است
بفتر اکش نہ بست است آشکارے
مگر شیر فلک لاغر شکار است
ز چشمِ یار مے ترسند شاہاں

که مژگان لشکرِ خنجر گذار است

شکار افگن بمیداں آمد آں یار
شکارش پیش و پس حاضر ہزار است

بنا مینرد برائے آں شکاری
دلِ دیرینہ شکارِ نامدار است

نو گلِ تازہ و تر معنیٔ رنگین من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

باگل و سرو چہ کار است بطرفِ چمنم
لالۂ دشتِ جنوں مونس دیرینِ من است

مقدم پیرِ مغان دولتِ جم داد نشاں
که نشانِ قدمش جامِ جہاں بینِ من است

شاہدے دوش زمینائے دلم عقدہ کشود
زاہد امروز قدح نوش ز تلقینِ من است

گرچہ مینائے فلک[۱] از مے عشرت خالیست

---

[۱] ہر چند شیشۂ آسمان شراب عشرت ندارد یعنی گردش فلک کہ کسے را خوش نمیگذارد ، بگر ساقیٔ ازل از روئے مہربانی در فکر من است کہ مرا عیش و سرور خواہد بخشید ؎

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است

لذّتِ تلخیٔ دشنام کم از شکّر نیست

کہ شکّر خیز لبِ خسروِ شیرینِ من است

امشب از چشمِ ترم بسکہ گل و لالہ شگفت

چمن لالہ و گل بستر و بالینِ من است

دیری از لطف رہِ وادیٔ عشقم بنمائے

عاشقم خارِ مغیلاں[1] گل و نسرینِ من است

دلبرم گفت خطا نو خطِ مشکینِ من است

زلف آشفتہ شد و گفت ختن چینِ من است

زخم کلکِ ری بدلم خسروِ خوباں زد و گفت

نوش دارو ئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است

گفتم عاشق کُشی امروز کہ آموخت ترا

گفت از روزِ ازل شیوہ و آئینِ من است

سرخوشم از مے نابی کہ حبابش یارب

---

[1] خارِ مغیلان دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است کہ در مصرعِ اوّلِ این شعر ایمائے آں درج است؛

چشمِ جاں بینِ من و جامِ جہاں بینِ من است

بے نیازم از زر و سیم ز خدا می‌طلبم

دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم

بستہ چوں دستۂ گل معنیِ رنگینِ من است

دیرمی از منزلِ یارم چہ خبر میپرسی

شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

بجامِ عشرتِ من شعلہ موج انگیز است

بجائے بادہ دریں جامِ آتشِ تیز است

شناورم چو سمندر بہ بحرِ آتشِ عشق

ز موجِ شعلۂ آتش مرا چہ پرہیز است

چہ خوش بود کہ دہم جاں بخنجرِ نازش

کہ دشنۂ ستمِ روزگار خوں ریز است

فسانہ ایست کہ شیرویہ خنجرش زد و مرد

فدائے تیشۂ فرہاد جانِ پرویز است

بخوشخرامیٔ گلگونِ اشکِ من یارب
ز شرم غرقِ عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نوبنو نمے نوشم
کہ جوشِ تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دیریٔ از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز است

چہ غم ز دورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

نصافِ شیشۂ دل جرعہ ہوس دارم
ز جامِ جم چہ خورم مے کہ دُردی آمیز است

ز بیوفائیٔ رنگِ گُل و تبسّمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم دریں چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چساں دریں چمنم خوابِ خوش برد یک شب

که مرغِ دلِ انجمم طرهٔ شب آویز[1] است

چگونه بادهٔ گل گوں بجام میریزم
که دیده ام ز غمِ روزگار گلریز[2] است

کلامِ دیرئ کشمیر لذّتِ شعرش
شکّر فروش باهلِ الکلامِ تبریز است

گلشنِ جانم بیادِ تیغِ ابروئے شگفت
غنچهٔ دل هم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچه نیرنگ است یارب نو بهارِ حسن را
سنبلِ عنبر فشاں از سرو دلجوئے شگفت

از بهارِ حسن تشریفے دریں گلزار نیست
ارغوانِ مے چه خواهد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتمش از راهِ خطا خوش آمدی
گفت ریحانِ خطش بر شاخِ آهوئے[3] شگفت

---

[1] شب آویز نام مرغیست که در باغ خود را شبانه آویزان بشاخ درختی میکند ❊ [2] گلریز یعنی خونریز ❊
[3] شاخِ آهو ممکن الوجود است یعنی قاصد خطِ محبوب از راهِ خطا خوشش آمدی گفتم ❊

از تلاشِ بادِ دامان آنگاهم عاقبت
غنچۂ بندِ نقابِ رُخ نیکوی شگفت
یکسگلے بنجار در باغے ندیدم عاقبت
خاطرِ پژمردہ ام در گلشن کوی شگفت
نے ہمیں بلبل بطرفِ باغ میخواند غزل
ویری از طبعِ روانت ہر سخنگوی شگفت

نازم شوخِ مژگانِ کہ برمے سایہ انداز است
بطِ مے را ببالِ موجِ مے انداز پرواز است
چہ انداز است یارب پنجۂ مژگانِ ظالم را
کہ بر اندازۂ پروازِ رنگ از سینہ باز است
تبرک آب خوکردہ است و خوش کردہ است آتش را
بطِ مے راز الطافِ تو ساقی اینچہ اعجاز است
مخالف مزن بر در گرم آہنگ کج مشب
کہ طبعِ مطرب این بزم بیردے تو ناساز است

مبادا دودِ چشم حلقۂ بیرون در رنجد
که در کویش بسے دلسوز را شب تنگ و تار است

مرا پیرِ مغان جمشید ملکِ جم بیک جامے
بهشتم آبِ کوثر را در جنت عبث باز است

صفائے طبع خود امروز عریاں ساختی دیری
دلم حیران تر از آئینہ کردی اینچہ پرواز است

زلف و کاکل هر دو در دل بردن عاشق یکیست
فرق گفتن درمیاں بیجا بقول زیرکیست

هیچ معلومم نگردید از دهانِ تنگ یار
هیچ در هیچ است اما در دلِ تنگم شکیست

بوسہ از لعلِ نوشینش گرفتم عاقبت

ا خلاصۂ معنی شعر ایں است کہ در کوی یار بسیار دل سوزاں را تنگ و تار باشد از سوزِ دل آنها دودے پیدا خواهد شد مبادا آن دودِ حلقۂ در یار را کہ بمنزلۂ چشم است رنجاند ؛

۲ معنی ایں بیت ایں است کہ درمیان زلف و کاکل فرق یعنی فرقِ سر میباشد. عاشق را فرق درمیان نہ باید دانست کہ زلف و کاکل در دلبریٔ عاشق یکساں اند ؛

نقد جاں دادم بدل باقی ہنوزم اند کیست

بے ادب اشکم[1] سحر گہ کرد تر دامانِ یار

یار از انصاف ہا فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

ہر دو در دل بردنِ دلبری مبہم یکیست

سرمہ در چشم سیاہِ یار[2] گیرم ہست نیست

عکسِ لعلش در مئے گلنار گیرم ہست نیست

با خیالِ بیوفائی ہائے ایّامِ بہار

نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم ہست نیست

با کہ گویم رازِ دل یارب کہ باد میکند

---

[1] خلاصہ ایں است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد۔ یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے ایں مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ مصرع: بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں ایں مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی ایں مصرع ہم مطابق و بجا است۔ [2] فرض کردم کہ سرمہ در چشمِ سیاہِ یار کشیدہ اند اما بنظر چنیں نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست۔

چوں پری در شیشہ ام[۱] دلدار گیرم ہست نیست

تا نگردد[۲] معنیٔ پیچیدۂ زنّار حل

اے صنم بر گردنت زنّار گیرم ہست نیست

عندلیبانِ[۳] جہاں را در نظر ظاہر نشد

در چمن دیدی گلِ بیخار گیرم ہست نیست

بیاضِ گردنِ معشوق را شیرازہ زنّار است

خوشا عاشق کہ پیوند رگِ جانش باین تار است

بدام طرۂ آں بتِ دلِ من بستہ تنہا نیست

تسلسل رشتۂ جانِ مراد ایم بزنّار است

۱ؔ نوعیکہ پری در شیشہ میباشد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشۂ دلِ من دلدار ہست اما بنظرِ نمے آید گویا کہ نیست ؛

۲ؔ تا وقتیکہ معنیٔ پیچیدۂ زنّار کہ رمزِ دقیق است یافتہ نخواہد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم کہ زنّار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنّار حل باید کرد ؛

۳ؔ عندلیبانِ جہاں کنایہ از اہلِ دنیا چمن یعنی دنیا ، گلِ بیخار مراد از ذات واجب الوجود معنی این شعر این است فرض میکنم ذات واجب الوجود در ہر جا محیط است اما از دیدہ ہائی ظاہر بین پوشیدہ است و ظاہر بین مید انند کہ نیست ؛

بہائے[۱] رشتۂ زنّار نقدِ جاں مسلّم شد
گریزاں شیخِ شہر از بس پشیمانی زبازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست
کہ دودش سنبل و گل شعلۂ آتش ارغوان زار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے
فروغِ روئے یار از آتشِ تیزم پدیدار است

براہیم شعلہ جوالہ یارب حلقۂ دام است
کہ مُرغِ دل بدامِ اُلفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مُستغنی است
تجلّے جوئے را یارب کجا در وسوئے دیوار است

دلِ دیری چرا پرہیزد از آتش پرستی ہا
کہ آتش در حقیقت حُسنِ عالم سوزِ دلدار است

یکغمزۂ یار صد جہاں سوخت
یک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

۱؎ خلاصۂ معنی اینکہ بہائی زنّار نقدِ جاں بود و شیخِ شہر از جاں دادن گریزید پشیماں گشتہ از بازار گریخت ؎

آن رندِ کشیده خونِ لبِ گرمستم
مَے سوخت دماغِ میکشاں سوخت

از رشکِ قبائے لالہ رنگش
گل جامہ درید و گلستاں سوخت

ساقی بنگاہِ گرم امشب
در شیشہ شرابِ ارغواں سوخت

یارب چہ بلاست گرمئ شوق
جان و دل و مغزِ استخواں سوخت

از داغِ دلم صبا خبر بُرد
سرو و گل و باغ و باغباں سوخت

از سُود زیاں[1] پدید آید
بازار چو گرم شد دُکاں سوخت

دبیرؔ ہی چہ کنم کہ آتشِ عشق

---

[1] مراد شعر این است کہ از نفع نقصان بدین وجہ ظاہر است کہ انسان را در دنیا گرمی بازار یعنی رونقِ کارِ دنیا پیدا میشود و بر آن گرمی روکانِ نقشِ تعینی وجودش معدوم میگردد کہ دنیا دار الفنا است ؛

دل سوخت و دماغ سوخت جاں سوخت

جوشِ بہارِ غم تماشاے آتش است

خرّم دلیکہ داغِ تمناے آتش است

خورشید را بسایۂ مژگاں دہد پناہ

چشمیکہ تر ز شوقِ تجلاے آتش است

مے خوردہ ام ز ساغرِ سرشارِ آفتاب

مخمورِ دل ہنوز بصہباے آتش است

چشمِ ترم بشعلہ گہر میکند نثار

سیم و زرم تصدقِ سیماے آتش است

در چارِ موج شعلہ اگر غوطہ زد چہ غم

طفلِ دلم شناورِ دریاے آتش است

انگیخت شعلہ کہ ز گلشن کشید دُود

داغِ دلم کہ لالۂ صحراے آتش است

دودِ مسلسلت بہ پلے خیال دام

خاطر شکارِ پنجہ گیراے آتش است

بارنگِ بے ثباتِ چمن گرم نالہ نیست
مُرغِ دلم کہ بُلبلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپاں دلبم خشک و دیدہ تر
با شوقِ جلوہ رُخِ زیبائے آتش است

پیمانہ کش بساغرِ چشمِ سمندرم
در گلشنے کہ گل گلِ رعنائے آتش است

دیری چو شعلہ لرزہ ندارد ز فکرِ جاں
سر تا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجہ در دلم نہ تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم ز سودائے آتش است

خاکسترم[1] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

---

[1] مضمون ایں کہ خاکسترِ وجودِ سوختۂ من باد برداشتہ در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است۔

خاکسترم[۱] کدورتِ آئینہ صاف کرد

یارم بسے است سادہ کہ جویائے آتش است

با چشم تر حیاتِ ابد آرزو مکُن

آبِ حیات موجۂ دریائے آتش است

بے بادہ بزم گرم کند دُودِ آہِ من

سرمستِ دل ز جرعۂ صہبائے آتش است

بے روئے خوب سلسلہ جنبانِ عشق شُد

دودیکہ زلفِ عارضِ زیبائے آتش است

آتش ز شعلہ مرغِ دلم را شکار کرد

گویا کہ شعلہ پنجۂ گیرائے آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برائے دل

در دام دانہ ہا ز شرر ہائے آتش است

---

[۱] بعد سوختن خاکستر شدم چنانکہ از خاکسترِ من کدورتِ آئینہ صاف شد یارِ من کہ بسیار سادہ لوح است ہنوز طلبگارِ آتش برائے سوختن وجودِ من ہست یعنی این شعر دقیق است کہ از خاکستر آئینہ صفا شدن مقرر است باوجودیکہ عاشقِ سوختہ خاکستر شدہ خاکسترش بکارِ صفائی آئینہ آمدہ یار چرا سعیِ سوختنِ او میکند ۞

مخمورِ جامِ نرگس و میناے سرو نیست
رندیکہ مست با گلِ رعنا ے آتش است

چشمِ ترم ہمیں نہ ز اشک است در فروش
جوہر شناسِ گوہرِ والاے آتش است

ہر چند شعلہ خوصنمے دل بغمزہ سوخت
جاں منتظر ہنوز بایماے آتش است

مینائے بادہ سوخت چو شمع از نگاہ گرم
دیری کہ جام نوش ز صہباے آتش است

عندلیب شعلۂ خویم نو بہارم آتش است
بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است
بر تنم از شعلہ چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبۂ دلبر نباشد گو مباش
دلبرِ ہمخوابہ در شبہاے تارم آتش است

تا بکے با سردمہرانِ جہاں گیرم قرار

شعلہ ام دلسوز و یارِ غمگسارم آتش است

از نظر افگندہ ام زلفِ کج و روئے نگار

دودِ آتش زلفِ کج روئے نگارم آتش است

گر سپہرِ بے مروّت آب میریزد مرا

یاوری از کس نجویم کہ یارم آتش است

دست از آبِ بقا شستن تمنا میکنم

دل طپیاں از شوق جانِ بیقرارم آتش است

گرم کردن جائے در گلشن چہ باشد لائے من

نعل[1] در آتش براہِ انتظارم آتش است

دیدہ ہی از داغِ دلِ بلبل مگو جانم مسوز

باخیالِ شعلہ گل در کنارم آتش است

در دلم داغِ تو پروردہ بخونِ جگر است

لالہ بر بام تو از حالِ دلم نامہ بر است

کس نزد بر درت اے شوخ کہ دیوانہ نشد

---

[1] نعل در آتش کنایہ از مضطرب شد

مگر از چشمِ پری حلقۂ بیرونِ در است

جلوۂ نازِ پری مشقِ جنوں میدانم
شوخیٔ طبعِ من از گردشِ چشمِ دگر است

گرمیٔ بادہ ندانم چہ کند آخرِ کار
جام چوں لالہ لب یار چو گلبرگِ تر است

سببے ساز[1] خدایا کہ دبستاں سوزد
دخترِ رز بچمن منتظرِ آں پسر است

خار خارے بدلِ لشکرِ گل پیدا کرد
گل زخمے کہ ز شمشیرِ نگارم بسر است

یارب اندر دلش انداز کہ آید بوداع
دیری از صبحِ وطن عازمِ شامِ سفر است

صبحِ ازل تبسمِ دنداں نمائے کیست
شامِ ابد تسلسلِ زلفِ دوتائے کیست

---

[1] خدایا سببے کن کہ دبستان یعنی مکتب سوزد طفلاں از قیدِ مکتب خلاص شدہ بسیرِ گلستاں خواہند رفت
دخترِ رز یعنی شراب در چمن انتظارِ آں طفل یعنی معشوق میکشد کہ آں معشوق در چمن رسیدہ شراب خواہد کشید۔

آئینہ دارِ روی کہ خورشیدِ عالم است
با این کمال ماہِ فلک نقشِ پاے کیست

دنیا ز دامنِ کہ غبارے است ریختہ
نہ اطلسِ سپہر سراپردہ ہاے کیست

میناے سرو بھر کہ سرشار در چمن
بر کف پیالہ لالۂ صحرا براے کیست

دیری خزان خزاینِ زر انکہ وام کرد
باغ دہ بہار سبز ز عینِ عطاے کیست

بجامِ یار ز خونم شرابِ گلرنگ است
ز بس نشاط چو گل جامہ در برم تنگ است

باب آئینہ عکسِ رُخِ تو آتش زد
بحیرتم کہ نمیدانم اینچہ نیرنگ است

چسان بگوشِ دلم پندِ پیر میسازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ است

فلک بترکِ ستم گفت مہرباں گردید

هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگست

رساں بخانهٔ من آفتابِ من یارب

که ماه و مشتری امشب ببرجِ خرچنگست

پئے شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت

مرا ز بیجگری شیشه در نظر سنگست

غبار گشتم[۱] و آئینه ها صفا کردم

هنوز بر دلم از کلفتِ جهاں زنگست

چرا بلطفِ چمن مست خفتهٔ دیری

پیاله نوش پیاپے که دورِ گل تنگست

خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است

بآبِ آئینه ام موجِ جوهرِ دگر است

بزخمِ تیغ چه لذت که ناگوار آبے است

---

[۱] غبار یعنی خاکستر شدم آئینه ها را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر این است که بدرجه اتم در هستی رسیدم اما هنوز در دل کدورتِ دنیا دارم که بقولِ اهلِ تناسخ تا دل از خیالاتِ دنیا که گوناگوں است صاف و پاک نه شود نجات از کدورت های دنیا صورت پذیر نیست ؛

دلِ دو نیمِ مرا ذوقِ خنجرِ دگر است

سحر ز حلقۂ درہا صدا بگوش آمد
کہ فتحبابِ تو درماندہ از درِ دگر است

بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد
نگاہِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است

فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت
کہ نامِ بندہ بسر فردِ دفترِ دگر است

ظہورِ بادہ دریں بزمِ آفتابی کرد
کلامِ دیریؔ سرمست مظہرِ دگر است

حیرتے در دلم از آئینہ سیمائے ہست
نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشائے ہست

کیست تا جاں بَرد اے شوخ ز تُرکِ چشمت
کہ ز مژگاں بکفش ناوکِ گیرائے ہست

---

[1] درچناں مجلسِ عالی کہ شراب انجا از جامِ آفتاب خواہد بود۔ من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر ہست چراکہ آں ساغر از گردۂ جامِ آفتاب بہتر و مافوق است۔

میشود از بطِ می خونِ کبوتر جاری[1]
در خراباتِ مغاں طرفہ تماشائے ہست

نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کرد بمن
ہر کجا طرفِ چمن بلبلِ شیدائے ہست

دوش این نکتہ بگوشم ز لبِ جام رسید
شیشہ امروز مپرداز کہ فردائے ہست

تا کے از گرمیِ بازارِ جنونم پُرسی
چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست

سیرتِ نیک پرایت ز خدا مے طلبم
اے ترا نامِ خدا صورتِ زیبائے ہست

در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند
کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

---

[1] بطِ مَی بمعنی صراحیِ شراب یعنی از صراحیٔ شراب خونِ کبوتر کنایہ از شرابِ جاری مے شود

دیگر ہمین مصرعِ برجستہ ندانم از کیست

وصل ہر چند محال است تمنائے ہست

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت

سر تا پائے تا بسر سوخت

عشقش ہمہ جہاں خبر کرد

یعنے کہ تمام خشک و تر سوخت

در دائرہِ عشق شعلہ خیز است

ہر پائے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے

صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہر چند غمِ جہاں ندارم

جاں در بدرم از غمِ دگر سوخت

پروازِ من از قفس محال است

کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درون خبر نوشتم

بال و پرِ مرغِ نامہ بر سوخت

از دودِ[1] دلم خبر چہ پرسی

نادیدہ دردِ غم از خبر سوخت

بر سینۂ دیگری از غمِ عشق

داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دلِ داغم کہ دود انگیز است

آرزو مندِ آتشِ تیز است

در خیالاتِ آتشم سرخوش

شیشہ سرشار و جام لبریز است

شعلۂ آتشم بہ بزمِ طرب

موجِ صہبائے عشرت انگیز است

---

[1] اے دوست از دودِ دلِ من چہ میپرسی کہ چرا ایں دودِ آہ برپا شد من روئے یار بدیدہ خود ندیدم خبرِ حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شد و ایں سرا سوختہ است باعثِ دودِ آہِ من است آورد در ایں بارہ گفتہ است۔ فرد:۔ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد۔

در رهِ عشق بهرِ گرم روان

شعلهٔ گلگون و دود شبدیز است

بسکه زد تازیانه بر دلِ عشق،

از رهِ دیده خون جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیاله بگیر

نوبهار است و سبزه نوخیز است

بادِ خاکسترم بگلشن برد

ارغوان زار را[3] سمن ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را

دود سنبل گلِ آتش تیز است

گل ز رجائے بسر کرده داغش عالیست

لاله داغست که از زر کفِ دستش خالیست

بطِ مے[1] حوصلهٔ بحر ندارد چه کنم

---

[1] معنی شعر این است که صراحی شراب حوصلهٔ دریا یعنی صراحی بسیار بابت گنجایش شراب ندارد چه چاره سازم که درین مجلس معشوق من بفراغت نشسته است [illegible]

کہ دریں بزمِ بت من بفراغ البالیست

باغمِ عشق انہ ام زازل پیوند است

کہ مرادِ دلِ من تا باید خوشحالیست

نقشِ پایش نفروشم بہ نگینِ جمشید

آنکہ بر مملکتِ جان و دلِ من والیست

نے ہمیں دامنش از خونِ منِ امشب تر شد

شیوۂ شوخِ من از روزِ ازل قتالیست

ہمہ تن داغِ پلنگ از دلِ بیباکِ منست

وحشتم در نظرِ خلق ز شیرِ قالیست

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگفت

دیرہی احوالِ تو خوش یاد کہ شعرت حالیست

چہ رنگ آں تازہ گل در گلستاں ریخت

کہ بلبل بال و پر در آشیاں ریخت

زخونِ بلبلاں مست طرب شد

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریخت
ازیں بیداد میترسم کہ چشمش
بہ تیغ ناز خونِ عاشقاں ریخت
مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد
کہ سنگے بر سرم از آسماں ریخت
عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام
کہ طشت از بامِ شاہانِ جہاں ریخت
بچشمِ کم مبیں خاکسترم را
نگارِ شعلہ خو در سرمہ داں ریخت
ز آہِ صبح تیر انداز دیری است
فلک را یک سحر از کفِ کماں ریخت

ز بحرِ عشق خذر کن کہ شعلہ انگیز است
بجائے آب دریں ورطہ آتشِ تیز است
ہمہ تہ بر سرِ فرہاد زخمِ کاری زد

هلاکِ خنجرِ بیدادِ عشق پرویز است

...سم از سپاہِ لشکر ندا شتیم اما
سپاہ جرده چشمِ سیاه خونریز است

...راب کہنہ بجامم مریز اے ساقی
چہ شد کہ لالہ بکف جام و سبزہ نوخیز است

...ز آبگینۂ درویشیم زلالے دہ
مریز آبِ حیاتم کہ دُردی آمیز است

...دواں ز چشمِ ترم خوں برفت حیرانم
کہ در رکاب کہ گلگونِ من جلو ریز است

بدورِ لالہ و گل از شراب توبہ مکن
کجا بہار کجا روزگارِ پرہیز است

دریں بہار بہرک چمن مگو دیری
کہ جامِ لالہ ز صہبائے عشق لبریز است

کنون که طرف گلستان وزان شمال و صباست
چمن شگفته و خندان از آن شمال و صباست

مگر خندهٔ گل برد مرغ زیرک پے
که پیک نامه رسان خزان شمال و صباست

بنو بہار جہان نیست از وفا بوئے
عبث بکنج دماغم خزان شمال و صباست

جمال دختر رز بے نقاب خواہد شد
که جبهه سائے بپائے رزان شمال و صباست

اگرچه مرہم گل فور پنبه مسیح است
بزخم سینهٔ داغم گران شمال و صباست

خیال سیر چمن نیست در دل یارم
خیال خام بگلشن پران شمال و صباست

بکنج قائم چرا باده میکشی ویری
کنون که طرف گلستان وزان شمال و صباست

فروغِ روئیکه در باغ مشعل افروز است

که شبنمِ گلِ ایں باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دود عنبر رشتۂ شمع

ز بسکه آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبحِ بهارم بگوشِ دل آورد

شرابِ کهنه بخور نو بهار و نوروز است

مگر دو چار شود یارِ من بمن فردا[۱]

که مشتری است بخرچنگ و ماه در جوز است

شرابِ نابِ حریفاں اگر زدند چه شد

بس است دُردیٔ جامم که عشرت اندوز است

کجا حصیر که به آتشم بفرشِ حریر

نمد کجاست که جاں سوز زحمتِ دی روز است

کلامِ ذیری اگر شوخ تر بود چه عجب

پری بطوطیٔ طبعش تکلم آموز است

---

[۱] قمر سریع السیر است در برجِ جوزا است تا فردا در برجِ سرطان خواهد رسید با مشتری قران السعدین خواهد کرد من هم تمنائی وصالِ یار دارم

فلک ز شعلۂ آہم برزہ چوں بید است
شرار آتش داغم چراغ خورشید است

بہار مند نماند کس بباد رفت چہ شد
خزاں پرست گل شاخسارِ امید است

بہ بحثِ عالم مکنون عشق سر صرف یار طلب
چہ مطلب است ز عمر و چکار بازید است

چہ نشہ کہ غبار سرم رفتہ است از دستم
ز جام بادۂ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفتہ دیری
کہ آفتاب بکف جام عیش جاوید است

منم کہ خاک در پیر دل پسند من است
صفا ز خدمت پیر مغاں ضمیر من است

اگر زرہ نبرد دیو نفس امارہ
نگین خاتم جم نقش پائی پیر من است

ز آفتاب پرستی دلا و دماغم ہست
چو آفتاب منوّر دل منیر من است

چرا نہ ہر سر مویم چو ذرہ رقص کند
کہ آفتاب جہانگیر دستگیر من است

ہمین نہ غنچہ درین باغ بستہ است دہان
خموش مرغ چمن نیز از صفیر من است

چہ جای شعر ظہیر و نظیری است این جا
خجل ظہیر ز اشعار بے نظیر من است

ز فکر انجم و افلاک ایمنم دیری
کہ آستانۂ دیر مغان ظہیر من است

رشتۂ جانم گرہ با موی پیچان تو بست
غنچۂ دل عہد یکرنگی بہ پیمان تو بست

از دل[۱] سنگین خوبان تودہ ہا موجود ماند

---

[۱] ای یار دیرینہ باغبان ازلی باغبان القدیم تعمیر دیوار باغ تو از سنگ دلی ہای معشوقان کرد آن روز ابتدای تعمیر از ہمان سنگ ہا تودہ ہا باقی ماندہ موجود ماند کہ در دنیا معشوقان سنگدل ماندند۔

باغبان روز یکه دیوارِ گلستان تو بست

دامکن بندِ قبا امشب به بزمِ بوالہوس

دستِ من روزِ ازل پیمان بدامان تو بست

میکشی[1] از جویبارِ چشمِ من دامان عبث

آتشِ گل راهِ شمشادِ خرامان تو بست

تا بگوشِ دل نه شد فریادِ جانِ من بلند

پرمگر از سرمہ ظالم تیرِ مژگان تو بست

بخیه ام[2] بر روئے کار از شوخ چشمیها فتاد

سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبان تو بست

فکرها در پیش گاهت کرده نقاشِ ازل

صورتے از رنگِ معنی ها بایوان تو بست

---

[1] خلاصه این شعر این است که اے معشوق از چشمِ من دامن بیهوده میکشی آتشِ گل راهِ شما بسته کرده است در گلزار نخواهی رسید در دیدهٔ من قرار گیر۔

[2] بخیه بر روئے کار افتادن کنایه از رسوا شدن است خلاصه معنی اینکه من از روئے شوق چشم ہائے خود رسوا شدم نگاه ہائے تیز بدان معشوق کردم معشوق گریبان بسته کرد۔

زیرِ لب دیدمی حدیثِ عشق میگوئی دگر
سرمہِ چشمم کہ لب ہائے غزلخوانِ تو بست

چہ کند ہجر شبِ وصل فراموشم نیست
گردشِ چشمِ تو یاد است دگر ہوشم نیست

مہرِ جانی و ہوائے تو بہارِ عمرم
وہ چہ نامے کہ بجز نامِ تو در گوشم نیست

اے خوش دوشِ کہ معشوقہ در آغوشم بود
حیف امشب کہ بجز دست در آغوشم نیست

عاشقاں تلخیِ دشنامِ تمنا دارند
عاشقم بوسہ تمنا ز لبِ نوشم نیست

دامنم تنگ چہ شمشاد عبث میگیرد
کہ خرامانِ چمن سروِ قبا پوشم نیست

گر زند زخم زبان خار چہ پرواست مگر

ا... ... ... یار و ... خرامان نیست ... چمن ... ... رقیب

جگرِ سرزنشِ غنچۂ خاموشم نیست

میدہم دادِ طرب بے قدحِ مے دیری

کہ فراموش ز دل لعلِ قدح نوشم نیست

اینچہ زلف است اینچہ رخسار است

اینچہ گنج اینچہ ایں چنیں مار است

اینچہ حسن است و اینچہ نو خطِ سبز

چیست ایں سبزہ اینچہ گلزار است

اینچہ چشم است و اینچہ نوش دہاں

اینچہ داروست اینچہ بیمار است

اینچہ سروِ رواں نگاریں پاست

اینچہ رنگ است اینچہ رفتار است

بوسہ را جاں بہاست اے دیری

اینچہ سود است اینچہ بازار است

لے یعنی لبِ معشوق

آنکہ از مستی[1] بجامِ لالہ داغ انداختست

خار در پیراہنِ گلہائے باغ انداختست

کس ندیدست و نداند کس کہ آں دلبر کجاست

باکہ صہبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچہ عریانم ز احسانِ جنوں شرمندہ ام

در برم پیراہنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوز او ایکاش میدیدم بخواب

ایں خیالم شعلہ در کنجِ دماغ انداختست

آنکہ از فیروزبختی بوسہ زد بر لعلِ یار

از نظر[2] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آں گلِ بیخار[3] خوش کرد است آغوشِ دلم

خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

---

[1] خلاصہ معنی ایں است کہ معشوق ازل از مستی شراب در جام لالہ عوض شراب داغ انداختست و خار در پیراہن گل ہا انداختہ یکار ... ساختہ گردد۔

[2] از نظر انداختن کنایہ از ناپسند و مردود ساختن است ؛

[3] گل بے خار یعنی معشوق آغوش دلم را پسند کردہ است در آغوش دل من نشستہ است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداختہ است کہ ناپسند کردہ است ؛

تا دماغش خوش کند چون بوئی گل دودِ چراغ

دیری امشب روغنِ گل در چراغ انداختست

در ز بستانم ز صهبا لب تر است

بهرِ من سرمشقِ خطِ ساغر است

بر سرم تا سایہ افگندست عشق

با شیم بالِ هما زیرِ سر است

وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس

زهرِ چشمش نوشتر از شکر است

تلخیٔ بادامِ چشمِ آں پری

در مذاقِ دل ز جاں شیریں تر است

چشمِ من بے وے نے بیند بخواب

تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است

از گل و شبنم[۱] دلم تسکیں نیافت

۱ معنی اینکہ از سیر و تماشائی گلستان کہ در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت کہ بیقراری از اشتیاقِ گلبرگ تر کنایہ از لبِ معشوق است دل سیر و تماشائی باغ نے خواہد دیدارِ معشوق مے خواہد ؎

بیقرار از شوقِ گلبرگ تر است
نے ہمیں آب از دمِ شمشیرہا است
سبزۂ صحرائے عشقم خنجر است
عاشقاں سرمست از دورِ شراب
در سرِ دیری خیالِ دیگر است

با غمِ عشق خاطرم شاد است
عشق خوش دولتِ خداداد است
عشق تعلیم کرد جان بازی
اینچہ تعلیم اینچہ استاد است
بسمل از زخمِ کاری عشقم
عشق تیغ است و عشق جلّاد است
ساغرِ مے گل است و مینا سرو
چمن امروز عشرت آباد است
بلبل از دردِ عشق مے نالد

غنچه هم زیرِ لب بفریاد است
مُرغ[1] بر بامِ قصر ناله کشید
گفت شیریں که جانِ فرہاد است
از نهادم چو شمع دود انگیخت
شعله خوب که آں پریزاد است
دستِ ساقی که مے بجامم ریخت
از من آں دست رام[2] بزاد است
مے گزم لب ز رعشهٔ پیری
جامِ لبریزم از کف افتاد است
وہ ہمی از مے مکن و مے پرہیز
ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانهٔ عشق از من آباد است
خاطرِ عاشقاں ز من شاد است

---

[1] قصهٔ شیریں مشهور است که برای بادشاہ او خسرو قصر تیار کرده بود دریں شعر ہمیں معنی است که مرغ بر بامِ قصر آمده ناله و فریاد کرد شیریں گفت که مرغ نخواهد بود جانِ فرہاد که عاشقِ پاک ست خواهد بود۔ [2] یعنی شاباش

دوش رفتم بگلشنے کہ درو
سبزہ نوخیز و غنچہ نوزاد است

نالۂ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد است

گفت بے وجہ نیست نالۂ من
روئے گل آفت است و بیداد است

خاطرم بردو از نظر افگند
یار در فکرِ جانم افتاد است

عشق ورزیدن است مشکل ہا
سخت کارے است کارِ فرہاد است

ابجدِ عشق خواندہ ام بازل
ورنہ مکتب کجا کہ استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنہ این غنچہ باز نکشاد است

---

۱ معنی این کہ معشوق دل من بردہ ناپسند کردہ است خیالِ بردنِ جانِ من دارد ازین سبب نالہ ساختہ ام

سببِ شعر گفتنم دیری

بیتِ ابروے آں پریزاد است

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
از زرِ لُقم قانعم از گنج بر رخسارِ دوست

لللہ بر سر پاے[۱] بر آتش بسیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفاں در کفِ کس نیست جامِ آفتاب
مے کہ مینوشد بزیرِ سایۂ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش است
ذرہ گفتم ہنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پایم را تصدق میشود جانِ بہار
تلنگلے بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

---

۱ پاے بر آتش بودن اشارہ از اضطراب و تعجیل است معنی این است کہ معشوقِ من در سیرِ باغ اضطراب و تعجیل رفتن داشت مرا بدل از اضطراب و جلدیِ آں معشوق داغہا است یعنی کہ از رفتنِ یار دلگیر و ناخوش ہستم ؛

اے صبا با ورِ خدا را کن کہ با یخاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

دیدۂ از خونِ جگر گل پروری کن با غباغ
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زاں قدر سوزِ دل مے رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردِ دل مے رفت

امشبم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دیشبم تا سحر از دیدۂ تر خوں مے رفت

کرد فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ
شب کہ افسانہ ز سوزِ دلِ مجنوں مے رفت

شب کہ با حسنِ خداداد بُتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچوں مے رفت

لہ سوزِ دلِ مجنون فاعل و دودِ چراغ مفعول است خلاصۂ معنی این کہ آں قدر سوزِ دلِ مجنون سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیر صدائے فریاد کرد +

تا سحر لالہ نیفروخت چراغِ خود را
ماہِ من شب بچمن [1] رُخ گلگوں مے رفت

تا سحر شمع نمے سوخت پرِ پروانہ
بسکہ تکرارِ شب از چشمِ پُر افسوں مے رفت

تا سحر شہر خطر داشت زِ طغیانِ دری
شب کہ از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم شکستہ است
ابرے بایں کمان زِ ازل زہ [1] کہ بستہ است

ترسم کہ بال و پر شکند تیرِ چرخ را
تیریکہ از کمانِ تو اے شوخ جستہ است

ترسم [2] غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود

---

[1] زہ دو معنی دارد یکے وصف دوم زہ کمان بدین وجہ مقابلِ وصفِ ابرو زہ کمان در شعر درج شدہ است

[2] میترسم کہ گرد یعنی گوہرِ یکتا خاطرِ صاحبدلاں را رنجہ کند کہ صاحبدلاں کدورتِ کسے نمے خواہند گوہرِ یکتا را گرد بینی
صفت است مگر دریا دلاں یعنی صاحبدلاں را باعثِ حرفِ گرد کہ کدورت آور است ناپسند خواہد شد خاطر ایشاں مکدر و ناخوش

گر وہ یتیمی کہ بگوہر نشستہ است

صحرا[1] خوش است باگل و گلشن مرا چہ کار

آں بلبلم کہ از قفس تنگ رستہ است

گل گفت عندلیب بہ دنبال او نہ رفت

بال و پرش مگر غم دوری شکستہ است

در چار موج اشک خودم دیدہ سفید

چوں عکس ماہ در دل دریا نشستہ است

مے خور کہ مے دواست غم روزگار را

اے آنکہ خاطرت ز غم دہر خستہ است

دیرمی درین چمن بفراغت مرو بخواب

مے نوش بید رنگ کہ گل بار بستہ است

---

[1] دریں شعر اشارت از علم الہیات است کہ بزبان سنسکرت آزاں دفرتا پرا سنت صحرا یعنی وسعت لباو لم ہیزل بعد نجات دنیائی بوصل شدن بجلوہ بے انتہائی ذات اقدس است گل و گلشن اشارہ بہ دنیا و اہل دنیاست خلاصہ معنی ایں کہ من آں بلبل ہستم کہ از قفس تنگ یعنی قفس بدن رہا گردیدم صحرا کہ تعریف آں در صدر نوشتہ شد پسند دارم با دنیا و اہل دنیا چہ کار دارم ؛

عاشقاں را زدمِ تیغِ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روحِ رواں در بدن است

شاہدِ حالِ من ایں دیدۂ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغِ تو نہاں در بدن است

آب خوردہ است دمے از دمِ شمشیرِ کسے
سبز تا حشر مرا سبزۂ جاں در بدن است

کہکشاں سوزد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بوالعجبی است
زخمِ پیکاں بدل و زخمِ سناں در بدن است

برزمیں[1] نیست نشانِ قدمِ تیر انداز
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دیری از دستِ سرِ زلفِ دلآرام مدہ
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

---

[1] تیر انداز بہ ہوا رفتار دارد بر زمیں پاے نمی گذارد و نشانِ قدمِ او بر زمیں چساں یافتہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں معلوم

ناخوش دلم از شراب ناب است
در روی کشِ جامِ آفتاب است

از آتشِ عشقِ آفتابم
داغ است دل و جگر کباب است

بے چشمهٔ آفتاب شب ہا
چون چشمه دو چشمِ من پرآب است

گردان که گشد زحکمِ خورشید
شاہنشہ مالک الرقاب است

بر درگہِ مہر باش حاضر
ہر صبح که وقتِ مستجاب است

ایں بیت بگوشِ ہوش بشنو
از منتخبات انتخاب است

از جامِ جہاں نمائے جمشید
خورشید پرست کامیاب است

از دولتِ پائیدارِ خورشید

خاکِ قدمِ بو ترابؔ است

یارب کہ طرب کند بہ دنیا

مینائے سپہر بے شراب است

رنگِ چمن و بہارِ عمرم

الے وائے کہ پائے در رکاب است

دیری نہ خیالِ عمر بگذر

خوابے است کہ جلوہ گر بخواب است

بہارِ رنگِ خوش بسکہ در خیالِ من است

بہر طرف کہ نظر میکنم گل و چمن است

بہشت است مقامم کہ طائرِ قدسم

ؔ بوتراب شخصے از دنیا گذشتہ است کہ مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بودہ است ۔

ؔ مینا را باعتبارِ سبزی با سپہر نسبت دادہ اند۔ مینائے سپہر بے شراب بودن یعنی گردشِ فلک بے عشرت بودن است ؛

۷۳

نہ بلبلم کہ مرا گوشۂ چمن وطن است

کلاہ شکن و بشکن خمار از مےِ ناب

بہار توبہ شکن زلفِ یارِ پُر شکن است

ازین خیال رخِ عاشقاں طلائی شد

کہ زر پرست بسے آں نگارِ سیم تن است

درین چمن ز خطِ سبز نو بہار آورد

شمیم بچہ مقامش بسایۂ سمن است

نسیم بوئے قبائے کہ در چمن آورد

کہ جامہ بر تنِ گلہا قبا شد و کفن است

بکار و بارِ جہانم چہ کار در دُنیاست

کہ خود پرستم و شغلم بکارِ خویشتن است

نثارِ خاکِ کفِ پائے شہریار کنم

بجائے اشک ز چشمم روان دُرِ عدن است

ز نامِ نامیِ پرتاب سنگھ مے نازم

کہ شہریارِ زماں است و خسروِ زمن است

بروزگارِ فراغت بگاہ کینہ کشی
بہ بزمِ عیش صف آرایم صف شکن ہست

شمائم قلمش بسکہ نافہ ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر وادیٔ ختن است

وقیقہ دان و سخن سنج شہریاری ہست
عروجِ پایۂ اشعارِ من زیں سخن است

چرا نہ مہرِ خود کوس ہنر نم دیری
کہ گنجِ بخش بلا رنج پادشاہِ من است

خیالِ خام در سرہا زجاں است
بہائے نیم نازش یک جہاں است

غلط گفتم کہ مے ارزد جہانے
بہائش صد جہاں ہم رایگاں است

خیالِ شکوۂ یار است در سر
مگر پاسِ محبت درمیاں است

ز اقبالِ گل و تاراجِ گلچیں

چو بلبل از برم صد داستاں است

عشقم آتشے افتاد در جاں
کہ مغزم شمع و مشعل استخواں است

زتیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگہِ پیرِ مغاں است

سخن سنجانِ دہر امروز جمعند
بیا دیری کہ روزِ امتحاں است

یک فقرۂ عشق صد کتاب است
یک حرف رسالہ را جواب است

از آتشِ شعلہ خیزِ عشقم
یک شعلہ جوابِ آفتاب است

صد پارہ دلم ز شوقِ آں ماہ
مانندِ کتاں ز ماہتاب است

از پردہ کشید عاشقاں را
رویش کہ ہنوز در نقاب است

از حالِ دلم خبر چه پرسی

چوں نیست حزیں چو خراب است

از آتشِ عشقِ ماہ رویاں

ایں خانہ تمام آفتاب است

پیمانۂ عمر گشت لبریز[1]

پیمانہ ہنوز بے شراب است

ہر چند بسر رسید عمرم

در سر ہوسِ شرابِ ناب است

پیرانہ سرم ز مے کشیہا

بد مستیِ موسمِ شباب است

بشتاب بدیدنِ گلستاں

رنگِ گل و لالہ را شباب است۔

---

[1] پیمانۂ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدنِ عمر است کہ عمر بسر رسیدن گرفت۔ ہنوز پیمانہ خالی است معنی ایں کہ طمع و حرصِ دنیا باقی است معنیِ دوم ایں کہ ہنوز تمنائے شراب است۔

بشکن قفسِ خدائے را زود[1]
آمد گل و پائے در رکاب است

بشکن قلم و بسوز دفتر
دیری غمِ عشق بیحساب است

حسبِ حالِ دل اگر خواہم نوشت
نامہ بر لختِ جگر خواہم نوشت

آں پری غافل ز سیمائے من است
نامۂ شوقش بزر خواہم نوشت

خامہ از مژگانِ خورم لازم است
وصفِ آں نازک کمر خواہم نوشت

لالہ مے جوشد ز چشم دوستاں

---

[1] قفسِ من خدائے را یعنی برائے خدا جلدی شکستہ کن کہ من آزاد شدہ برائے دیدنِ گلہا در گلزار خواہم رفت چرا کہ گل در باغ آمدہ است و جلدی رفتن دارد ثبات ندارد؛

گرز داغِ دل خبر خواہم نوشت

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر

ماجرای چشمِ تر خواہم نوشت

زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی است

زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت

گفتم اے دیرؔی جوابِ او کہ گفت

حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[1] تو شیر گیر شد است

دل بدامِ بلا اسیر شدہ است

از رخ د بینیِ تو حیرانم

ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است

بے سبب چشمِ من سفید نہ شد

---

[1] غزال کنایہ چشمِ شوخ است ؛ [2] خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطرب ہستم کہ بوی گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حریر یعنی پارچہ پوشاک شدہ است تن او را از بس نزاکت کرامت پیدا شدہ است ۱۰

هوسِ طفلِ اشک شیر شده است
چرخ از اختران زره پوش است
یارب آهِ دلِ کہ تیر شده است
غنچه دیدم عصا گرفته ز شاخ
طفلِ یارب چگونه پیر شده است
دلِ سختش هنوز نرم نه شد
سنگ از گریه ام خمیر شده است
خار در پیرهن ازین رنگم
بوے گل بر تنش حریر شده است
دیری از درس خانهٔ عشقم
مصرعهٔ زلف دلپذیر شده است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است
یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است
زلفِ مشکیں چوں سیه مارے برو جا کرده است

چشمِ[1] جادوئے ترا بیمار گفتن مشکل است

لالہ در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر

ترکِ مینائے مئے گلنار گفتن مشکل است

بالبِ خاموش[2] گل در خوں چو بسمل میطپید

در چمن دردِ دلِ او دگار گفتن مشکل است

از زبانِ شانہ در گوشِ دلم آورد باد

شمۂ از زلفِ عنبربار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئیٔ زلفِ بتاں عیسیم مکن

نکتۂ پیچیدہ زند گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زباں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصۂ معنی ایں کہ بر چشمِ معشوق زلف چوں سیہ مار نشستہ است چشم بیمار بکدام طور خواہم گفت۔

[2] خلاصۂ معنی ایں شعر است کہ دریں گلستاں قصۂ دردِ دلِ مجروح کفتن دشوار است چرا کہ گل با وجود لبِ خاموش در خوں طپیدہ است مدعا کہ اسرارِ عشق پوشیدنیست گل چوں طریق دردِ دل ظاہر میکند

نکتۂ پیچیدۂ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زباں
داستانِ آں گُلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دیری ایں دو حرف از کوہکن
ترکِ جاں سہل است ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ[1] بمنع بادہ ندانم چہ کار داشت
دستارِ خود ز پنبۂ صبحِ بہار داشت

از دُور باش پنجۂ مژگانِ اہلِ دید
آہوئے شیر گیر کہ قصدِ شکار داشت

شد[2] عاقبت ز عارضِ نیکوئے او عیاں

---

[1] واعظ منعِ بادہ کشی چگونہ میکرد کہ دستارش از پنبۂ صبحِ بہار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بہار و بادہ کشی بُود۔

[2] معنی ایں کہ آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاہر و آشکار شد۔

آں سادہ روز ما بدلِ خود غبار داشت

مے را ز آبِ لعلِ لبِ خویش رنگ بُود

پیمانہ را ز دیدۂ خود شرمسار داشت

در عالمِ قدیم حوادث بخواب بُود[1]

آں چشمِ شوخ گردشِ لیل و نہار داشت

مدہوشِ بادہ بُود تماشا نکرد ہیچ

مژگانِ من عبث ہمہ شب آبشار داشت

دیری سحر جراحتِ دل خواست بہ کند[2]

آں زلفِ مشکبار صبا بقیمہ داشت

---

[1] در عالمِ قدیم کہ حادثہ ہائے عالم حادثہ یعنی تغیراتِ حالات ہنوز نہ بود۔ آں چشم معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثہ ہم گردش لعل و نہار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواہش دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد۔ کہ زلف مشکبار معشوق را بادِ صبا کشاید از روئے مشکباری زخم التیام نہ گرفت

عصمتش متاعِ سیرِ گلشن است
زانکه از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری
بر تنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم[1] پوشیده داغِ عشق بود
لاله را خونِ دلم بر گردن است

سینه ام گلگل شگفت از زخم ہا
منتِ تیغ که بر جانِ من است

رستگاری[2] نیست در میدانِ عشق
مبتلا رستم بچاهِ بیژن است

---

[1] در دلِ من داغِ عشق این که لایقِ پوشیدن است پوشیده بود لاله از داغِ خود رازِ پوشیدهٔ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من بر گردنِ لاله است۔

[2] بیژن نامِ پہلوانے که بباعثِ عشق گرفتارِ چاه شده بود۔ رستم اورا رہا کرد دریں بیت آں مراد نیست بلکه ایں که رستم ہم در چاهِ بیژن یعنی چاهِ عشق گرفتار است۔

خسروا[۱] از سختیٔ خارا مناز
کوہکن را جانِ شیریں در تن است

در حصارِ صبر مے لرزد دلم
زلفِ طرّار کہ یارب رہزن است

جامۂ صبرم بہ رنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیرمی جوابِ او کہ گفت
نرگسش در جملہ فن ہا یک فن است

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستاں نیست
کہ دودِ آتشِ گلزار سنبلستاں است

۱؎ این شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیٔ سنگِ خارا ہائے کوہِ بیستوں نازش مکن کہ چہ طور شگافتہ خواہند شد کوہ کن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

ز خار خار کہ گلہائے باغ مینالند
کہ گلستاں ہمہ امروز ملبلستانست

زتیرِ[1] غمزہ و زنجیرِ زلف میترسم
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بار بار مے نازم
اگرچہ تلخیٔ دشنام حنظلستانست[2]

دلم شگفتہ نہ شد دیری از نسیم بہار
کہ غنچہ بے گلِ روشِ گل و گلستانست

یک سحر ساقی بجامم آبِ آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک را سنگ ریخت

آتشِ گل را بسحرِ غمزہ آخر آب کرد

---

[1] در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بود است۔ معنیٔ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسنِ یار را فرنگ و زابلستاں دانستہ میترسم ؎

آب و رنگِ نو بہار آں گل باین نیرنگ ریخت
خندۂ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت

آں ستمگر[1] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمم تنگبارش رفتنم آسان نہ بود
جذبۂ شوقم کلاہِ نخوتِ سرہنگ ریخت

خانہ خوشی کردن محال از من کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت

در چمن دیر ہی غزل خواندم بآواز بلند
بال و پر در آشیانِ بلبل بیک آہنگ ریخت

---

[1] آں معشوقِ ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ اورا خونِ گرمِ من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود۔ ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خونِ خواری سازد ؂

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نو گل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستاں مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نو گل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جام بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست[1]
ایں رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکُن
مرغیکہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آن تازہ گل کہ مستِ شرابِ تحمّل است

آں تازہ خط بصیدِ دلِ کیست در کمیں

---

[1] رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد با زلفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ؎

دیر می دلیکه داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بهارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گُلِ بے خار
بے تکلّف رُخِ نگارِ من است

از خدا گرچه نیستم غافل
خود پرستی مُدام کارِ من است

نیستؐ پروائے طعنهٔ اغیار
یارِ پیوسته در کنارِ من است

لهٔ • ایں بیت هم تابعِ بیتِ بالا است که در ذکرِ تصوف است معنی ایں که اغیار مرا بحقارت مے بینند بموجب تحقیر طعنه زنی میکنند ایشاں از اصلِ حالِ من نامطلع اند - چرا که جانِ جاناں در وجودِ من است مرا از طعنه زنیِ ایشاں چه پروا باشد ؛

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردے زرہگذارِ من است

چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است

برہ در شہ چرا روم دیری
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث

از نشاطِ[۱] بہارِ کشمیرم
ہوسِ سیرِ شالمار عبث

---

[۱] نشاط دو معنی دارد۔ یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنی شعر این کہ از روئے شادی بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے یار ندارم این بیت تابعِ بیتِ مطلعِ این غزل است۔

بادہ خوردن بخوش ہوائے نسیم[1]
خواب در سایۂ چنار عبث

در نشاطم نسیم آوردہ است[2]
کہ طرب بے رُخِ نگار عبث

بہ بہار و کنارِ آب قسم
کہ گلم ہست تو در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر
بیتو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شبانہ نوائے حزین
تکیہ بر دورِ روزگار عبث

---

[1] نسیم دو معنی دارد۔ یکے ہوائے خوش دوم باغِ نسیم کشمیر کہ در انجا چنار زار است

این شعر ہم تابع مطلع است کہ بغیرِ یار در باغِ نسیم شراب خوردن و خواب در سایۂ چنار کردن نے خواہم ؛

[2] مراد باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آوردہ است کہ بغیرِ یار درین باغ موقعِ شادی و طرب نیست ؛

یار در[1] خانہ یافتم دیری
شکوہ کردم ز ہجرِ یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث
لالہ بر سر بکف ایاغ عبث

خاطرت[2] مضطرب بفکرِ رقیب
بُردۂ از دلم فراغ عبث

شبِ تار است مونسِ جانم
دُود انگیز شد چراغ عبث

آں گل اندام لالہ بر سر زد
ایں دلِ من شدہ است داغ عبث

---

۱ در خانہ یافتن کنایہ از دلِ خود یافتن است ۔

۲۔ اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے سبب بردہ اید کہ من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب ہستم تو با من نخواہید نشست کہ خاطرِ شما مایلِ رقیب است ۔

نیست[1] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دل بے سُراغ عبث
بے ثبات[2] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سیرِ باغ و راغ عبث
یک نگاہے[3] ہزار جاں سوزد
دیری ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمیٔ خوئے بُتِ آتش مزاج
داغم از طبعِ جفا جُوئے بُتِ آتش مزاج

---

[1] - صورتِ خلاصی دل از زُلفِ یار ندارد - کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

[2] - ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیاء سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

[3] - یک نگاہے یعنی نگاہِ معشوق ہزار ہا جانِ عشاق مے سوزد - دل و دماغ تاب ندارد جائے تسلیم است ؛

خونِ گرمم[۱] میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود
بسملم از شوقِ ابروے بُتِ آتش مزاج

شب کہ تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع
از خدا میخواستم روئے بُتِ آتش مزاج

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوئے بتِ آتش مزاج

گرچہ خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب
میبرد دل حالِ ہندوے بُتِ آتش مزاج

کاش خاکستر[۲] شود از آہِ گرمم محتسب
بادہ در سر میروم سوئے بُتِ آتش مزاج

دیر ہی آخر دُود در گنجِ دماغم خانہ کرد

---

۱ معنی این شعر دقیق است کہ من از شوقِ ابروئے معشوقِ آتش مزاج بسمل شدہ ہستم حدّتِ آتش مزاج او آں قدر است کہ گرمئی آں در خونِ من سرایت بسیار کردہ است بدین وجہ خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؛

۲ تمنا میکنم کہ محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا بفراغت بادہ کشیدہ سوئے یار خواہم رفت ؛

با خیالِ حلقۂ موئے بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپے شرابِ صبح
اے مست خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح

ہر چند فیضِ شب درِ دولت کشودہ است
دل میطپد ہنوز پئے فتحبابِ صبح

یکشب پیالہ کش نشود روبروئے شمع
رندیکہ دیدہ است رخِ بے نقابِ صبح

بشنو بیک کنایہ ندارم دماغِ شرح
فردیست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح

یارب کجاست سایۂ ابرِ کرامتت
خوی کرد روئے ماہِ من از آفتابِ صبح

قتّالِ روزگار نہ تنہاست چشمِ یار
موئیش زوالِ شام رخش انقلابِ صبح

دیری دریں دیار کسے از سخنوراں
شب زندہ دار نیست کہ گوید جوابِ صبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم با گل و سمن اے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطرِ من
نو بہار و مئے کہن اے شوخ

در گلستاں ز شوقِ دستارت
گل قبا کرد پیرہن اے شوخ

بے فروغ است بے تو بزم طرب
کہ توئی شمعِ انجمن اے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہِ ذقن اے شوخ

کار ہا کرد خنجرِ نازت
تیغ را بر فساں مزن اے شوخ

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غمِ وطن اے شوخ
دستِ دیرے[1] بدامنت نرسد
تا نپوشد بسر کفن اے شوخ

نگاہِ گرمِ ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شامِ غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گل آں پری طرفِ گلستانہا
بسحرِ غمزہ ترسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے[2] تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

---

[1] دستِ بدامنِ یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[2] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایت احتراق نمے ماند اذا انجا بسیار تکرار از چشمِ فسونساز یار رفت بنا بر آں چگونہ پر پروانہ را شمع خواہد سوخت ::

چناں بال و پر پروانۂ شمعِ انجمن سوزد

مبادا[1] خوابِ سنگیں حرفِ شیرینش برد از دل
شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوہکن سوزد

پرِ بالینم آخر زیرِ سر سوزد چو پروانہ
چو شمعم بسکہ شب ہا رشتۂ جاں در بدن سوزد

چناں مشتاقِ تشریفِ بہارِ آتشم دیری[2]
کہ شب ہا دل بیادِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلۂ آہ نہ تنہا جگرم مے سوزد
اشک از گرمیِ چشمِ ترِ من میسوزد

رگِ گردن چہ کشد شمع دریں بزم امشب
ہر سرِ مو چو چراغاں بسرم مے سوزد

---

[1] معنی ایں کہ اگر فرہاد بخواب رفتہ حرفِ شیریں کہ معشوقۂ او بود از روے خواب فراموش خواہد کرد شرار ہا کہ در سنگِ خارا سبب باشد از سنگِ خارا برآمدہ فرشِ خوابِ فرہاد خواہد سوخت کہ تا فرہاد خواب نہ کند

[2] آتش یعنی آتشِ مزار ہا یعنی ہنوز را آنقدر مشتاق و آرزومندم کہ در شب ہا بیادِ سنبلِ دودِ کفن بہ عشرت میگذرانیم

چہ ہم مسئلہ بر پائے خیال از رگ شمع
سر بہ بالین دماغ و گہِ ہم سے سوزد

دل شب داغ ز سوزِ غم پنہان من است
پنبہ صبح بہ آہ سحرِ ہم میسوزد

بسکہ در دیرِ مغاں گرم مدا آیم از شوق
بادہ در جام ز جوشِ بزم سے سوزد

کاش خاکسترِ پروانہ من باد بَرَد[1]
کہ نے خامہ چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوش بہار خط سبزم دیدی
آتش رشکِ چمن بال و پرم سے سوزد

---

[1] کاش کہ خاکسترِ پروانہ من باد بہ اطراف برد کہ ہر دم را سوز و گداز من روشن شود بہ چرا کہ خامہ از سوزشِ خبرِ من سے سوزد صورت تحریر خبر ندارد ؛

نرگس[1] مست دریں باغ عبث جام آورد
خبر تلخی مرگم گل بادام آورد

رندم[2] از بادہ فراموش نشد تلخی مرگ
ساقیم جام صبوحی ز خمِ شام آورد

ہوا داری گل بال فشان میسوختم
چہ کنم سایۂ سنبل بچمن دام آورد

خواب در سایۂ سنبل حکنم طرف چمن
باد بوئے دگر از زلفِ دلارام آورد

کاش مرغِ دلم از مرغِ سحر گوش کند
کہ لبِ غنچہ دریں باغ چہ پیغام آورد

لہ نرگسِ مست دریں باغ بے ہودہ جام آورد چہ طور شراب میکشتم کہ گل بادام خبرِ تلخی مرگ آوردہ نزاکت فہمی ایں است از گل بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیال تلخی مرگ بیاد آمد۔ لہ رند یعنی ہوشیار ہستم از شراب کشی تلخی مرگ مرا فراموش نہ شد چرا کہ ساقی من جام صبح آغازاً از خم شام یعنی زوال آوردہ بود۔ ازیں وجہ مستی شراب تلخی مرگ فراموش نہ کردہ ::

لبشم امروز بشکر سشکوه آبی خواند[1]

که برید شش بشیر لذت دشنا آورد

از طرب جامه چو گل تنگ بر اندامم شد

که صبا مژده وصلم ز گل اندام آورد

رنگ معنی نه شد از سیر گلستان حاصل

دیدهٔ من این رنگ ز خوناب گداندام آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیان شود

چشم سفید چون کف دریا روان شود

بد مهر دور سپهر دلم را ز جا ببرد

دلبر کجاست تا دل برده مهربان شود

همشان شود بداغ دل ماه آسمان

---

[1] تا صیه یار خبر لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و لب من از شکر ملول و نفور شد که لذت دشنام یار به نسبت شکر زیاده است ۞

داغِ دلم کہ تیرِ غمش را نشاں شود
از سر روم بدیر[1] کہ بے منتِ شراب
سر خوش دلم ز خدمتِ پیرِ مغاں شود
یا رب چہ خوش بود کہ زمیں تا باسماں
زیرِ نگینِ خاتمِ شاہِ جہاں شود
پرتاب سنگھ شاہِ جہاں پادشاہِ دہر
بر تختِ جم نشیند و صاحبقراں شود
میخواہم از خدا بدعا شاہ و بامداد
عمرش رسد بہ پیری و بختش جواں شود
ویری بشعر کوش کہ ایں شاہِ نکتہ داں
شعرِ ترا پسند کنند قدرداں شود

---

[1] من از سر قدم زدہ بدیر یعنی بتخانہ و بت خانۂ مرشدِ خود خواہم رفت کہ سوائے شراب مستی در آنجا مست و خوش از خدمتِ پیرِ مغاں یعنی مرشد خواہم شد حاجتِ شراب بنا در آنجا نیست از توجہ مرشد مستی و دل خاصل خواہد شد ؛

گلچیں ببلبل دوش گناہ عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچۂ گل را یتیم کرد

یا رب ز چشمِ زخمِ مخالف نگاہدار
پیکانِ غمزہ کہ دلم را دو نیم کرد

یک چند غنچہ لالہ داغ غم بسینہ بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم کرد

ممنونِ چشمِ اشک فشانم بکوئے دوست
گاہے نثار گوہر و گہ نذر سیم کرد

از روئے یار شاکر و از زلف شاکیم
شہ التفات کرد عداوت ندیم کرد

گل چند روز بود رفیقم دریں چمن
قربانِ بلبلم کہ رفاقت قدیم کرد

ہر کس بشاہ نذر زر و سیم پیش ساخت
دیری غزل نثار ز طبعِ سلیم کرد

روضۂ خلد برین مسکن ہندو باشد
روشن این نکتہ ز تمثال رُخ نیکو باشد

صفت[1] ذات خدا نیست عجب نیکد ل
گر ز بتخانہ بتے سنگ ترازو باشد

شیخ امروز بہ بتخانہ گمان تو بد است
باورم نیست کہ غیر دا بہ ر تو نیکو باشد

روئے[2] دل پیر صنمخانہ نماید بکسے
کہ بتوفیق خدا یکدل و یکرو باشد

چہ کند دشمن بد کیش اگر تیغ شود
حرز جنگم ز صنم خانہ ببازو باشد

---

[1] صفات ذات خدا را وزن کردن ہر چند دشوار است لیکن تعجب نیست ہر گاہ از بتخانہ در ترازو بجائے سنگ ترازو داشتہ شود۔ خلاصہ این است صفات ذات خدا سوائے بت پرستی یافتہ نے شود۔ [2] روئے دل یعنی دیدار انوار دل پیر صنم خانہ کہ مرشد است بہمان شاگرد خواہد شود کہ یکدل و یکرو باشد و نہ پیر صنم خانہ شاگرد نا فہم را دیدار دل کہ مطلع انوار است نشان نخواہد داد۔

[۱] داند آنکس که کند شانہ بہ زلفِ معنی

کز صنم تا بصمد فرق یکے مُو باشد

مگر از آتش گلہائے چمن در خطر است

سروِ آزاد کہ دائم بلبِ جُو باشد

[۲] دوشش میگفت کہ کیوان ببُرجِ قوس رسید

دیدمی آنخال کہ بر گوشۂ ابرو باشد

آن پری چہرہ اگر طرفِ چمن جا گیرد

---

[۱] دانائے نکتہ سنج این نکتۂ عجیبہ را خواہد دانست کہ از صنم تا بصمد ہمگی تفاوت یکموست بدین صورت کہ صنم بحسابِ ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدین حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ ماند عددِ مو بحسابِ ابجد ۴۶ است درین صورت درمیانِ صنم و صمد تفاوت یک مو است؛

[۲] معنیِ شعر این کہ کیوان یعنی زحل کہ سیاہ رنگ است ببُرجِ قوس بصورتِ کمان است بدین وجہ خالِ گوشۂ ابرو ظاہر میکرد کہ زحل چون در برجِ قوس رسید زحل بموجبِ سیاہی با خال و قوس بموجبِ خمیدگی با ابرو مشابہت دارد؛

گل گریباں دریدہ دامن صحرا گیرد[1]

در چمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد

آں گل اندام مگر ساغرِ صہبا گیرد

جرعۂ شیشۂ دل ریخت بجامم ساقی

حیف باشد کہ کفم گردنِ مینا گیرد

آخر از چشم ترم جوش زند طوفانے

تا بکے کوہِ صبوری رہِ دریا گیرد

گرچہ از چشم ترم عالم آب ست جہاں

شعلۂ داغِ دلم عالم بالا گیرد

کے توانم کہ سرِ زلف بگیرم در خواب

کو خیالم ز ثری تا بہ ثریا گیرد

دیرہی از تیغ زباں بر سرِ پیکار آمد

کہ سکندر شود و مسندِ دارا گیرد

---

[1] آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرف چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرفِ صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت ؎

دی ز زلفش در حضورِ مستیشان تقریر بُود

از خطِ پیمانہ خاطر حلقۂ زنجیر بُود

شب کہ از داغم دریں گلشن چراغ افروختند

لالہ تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بُود

نے ہمیں شبنم سحرگہ دامن از گل مے کشید

رنگِ گل را پنجۂ شمشاد دامن گیر بُود

یادِ آں روزے کہ طفلِ غنچہ از دوشِ بہار

مائلِ آغوشِ گرمِ باغبانِ پیر بُود

طرۂ یارم بچنگ آمد قضا را از قضا[1]

خاطرم ناحق پریشاں در پئے تدبیر بُود

---

[1] طرۂ یار مراد از مطالبِ دل در دستم آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگندہ خاطر بودم مدعا کہ تدبیرات سود نہ نمے دہد کار حوالہ بہ تقدیر است ۔

چون[1] بہ آتش جا کنم مانند مرغانِ جہان

بلبلے آتش زبان در گلشنِ کشمیر بود

یکسحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن

مرغِ خوش آہنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرم نالہ بود

دانہ و دامش شرار و شعلۂ جوالہ بود

بے سبب بندِ قبائش وا نکردم کز ازل

با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکالہ بود

میچکد از چشمِ تر امروز اشکِ داغدار

دل بصحرائے جنون شب ہا انیسِ لالہ بود

شوخ چشمے عاقبت از یک نگہ تاراج کرد

در دلِ زاہد خیالِ طاعتِ صد سالہ بود

---

[1] وقتیکہ بہ آتش فرا کہ طریقۂ حمیدۂ اہلِ ہنود است جائے خواہم کرد مرغانِ جہان یعنی استادان سخنوران نالہ خواہند کرد کہ این شخص عجیب آتش زبانے در کشمیرِ جنت نظیر بود ؛

خاطر دیریہ مشوش از خطِ شبرنگ شد
اے خوشا روزے کہ ماہِ عارضش بے ہالہ بود

دل ز ریحانِ خطِ او تخمِ سنبل[1] مے شود
رشتۂ جانم بخون غلطد رگِ گل مے شود

سایۂ مژگانِ مو رِ خطِ لبش را ریشہ کرد
گردنش از بس نزاکت خم زکاکل میشود

بہرِ دستش از جنون گلدستہ بستم در چمن[2]
از نزاکت بر سرش بارِ گراں گل میشود

ساغرِ سرشار در دستش چہساں یارب نہم[3]

---

[1] معنیِ ایں شعر باریک است بدیں رنگ کہ سنبل از تخمِ سنبل پیدا مے شود۔ سنبل کنایہ از آہ کہ از دل مے برآید بدیں معنی دل را تخمِ سنبل گفتہ شدہ است۔

[2] برائے دست معشوق گلدستہ بستم خیال نہ کردم کہ باعثِ نزاکت ہا بر سرِ معشوق گل بارِ گراں است کارِ جنون ساختم۔ [3] ساغرِ مالامال در دستِ یار چگونہ خواہم نہاد کہ دستِ یار از بس نزاکت از نرگس یعنی جامِ خالی بمنزلۂ شاخِ سنبل خمیدہ مے شود۔

دستِ گلزنگش ز نرگس شاخِ سنبل میشود

از تماشای رخِ آں نازنیں پرہیز کن

کسبِ چراغ[1] از بادِ دامانِ نگہ گل مے شود

در گلستانش اگر گلچیں در آید سر دھر

گرم خوں از شعلۂ آواز بلبل مے شود

یارب از فکر تمام دل بلبل شود چوں غنچہ تنگ

با لبش چوں غنچۂ گل را تقابل مے شود

گل بد امنا از چمن تر سم رود آں نازنیں

خار در پیراہنِ نازش رگِ گل مے شود

در خطرہا گشتیم از چار موج نو خط است

گرچہ بحرِ حسن را ابروے کج پل میشود

نعل در آتش بقصدم از پے رو آشفتہ خوست

کارِ من از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی روے آں نازنیں از بادِ دامانِ نگاہ گل خواہد شد تماشاے روے آں نازنیں نباید کرد تا جمعِ ذکات دارد؛

ہندرا تسخیر کردم زیں چنیں از تیغ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر شد و کابل میشود

گر مقابل بارخ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود

مست خواب ناز بر فرش گل است آں نازنیں
خار در پہلوے او ترسم رگ گل مے شود

با خیال زلف مشکینش بسیر بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوے سنبل میشود

گر ز روئے چو آتش شبنم پدید آید نمے
خاطر گل غنچہ از فکر و تامل میشود

گر برائے عشرت آید آں پری طرف چمن
سرو مینائے و گل ساغر مل مے شود

لہ ہرگاہ از روے یار بہ شراب کشی عرق پیدا خواہد شد روے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل و نکرت؟ خواہد افتاد کہ از روے گل روے یار سبقت خواہد برد۔

زلفِ یار اے عاشقاں از دست دادن سہل نیست
بوالہوس آخر پشیماں زیں تساہل میشود

پیچ در پیچ و مسلسل دامِ زلفِ آں پریست
مرغِ دل یارب رہا کے زیں تسلسل مے شود

گرچہ از خلکِ خمِ زلفش دو تابش جمع نیست
خاطرم یارب پریشاں تر ز کاکل میشود

از سیاضِ گردنش یک جزو دریں خواندہ ام
شرحِ جزوم خلق را مجموعۂ گل مے شود

بزعمِ آں ستم گر شب شراب از خون بلبل بود
کہ از پرکالہ ہائے دل بدستش جام چوں گل بود

مرا از صحبتِ گل بے تو حاصل خار خارے شد
بہ پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود

غرق نا کردہ سمرد از بلغ برگشتی چساں امشب
مگر در دیدۂ بے خوابِ بلبل ماہ من گل بود

بقائم ریخت از لاف سپیزاری شد رسوا
شبے مہ را بروئے یار من قصد تقابل بود

ہلالم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اش را آب از تیغ تغافل بود

دلم دست و گریباں بود با نعل سمند او
ہنوز آں ترک را در آستیں دست تطاول بود

زمین ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دل ما در پی چندیں زنگ در فکر و تامل بود

چو صبح[1] آید ز بامش چادر مہتاب بردارد
مبادا آں نازنیں را سیر بام از خواب بردارد

---

[1] معنی ایں شعر در نزاکت است کہ صبح بر بام معشوق آمدہ چادر مہتاب کہ بر بام خانۂ معشوق گستردہ باشد خواہد برداشت آں معشوق نازنین را مبادا سیر بام یعنی صدائے رفتار صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؛

کجا ساقی ز رنگِ گل بجامِ لالہ مے ریزد
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بردارد
اگر در خواب بیند خامہ میریزد ز پہلویش
چساں آں نازنیں بر سرگلِ شاداب بردارد
برائش عکسِ مہ در آب یاربّ آتشِ تیز است
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بردارد
دلم حیران ز جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مبادا ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بردارد
خیالِ دودِ زلفش استخوانم سوخت میترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بردارد
برائے وحشتش دیری غزل گفتم گر گفتم شتاب ایں
بجذبِ وحشتِ نظّارہ عکس از نہ آب بردارد

لہ کہ ساقی از رنگِ گل در جامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امرِ محال است۔ کے آں نازنیں کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شراب و ہمیں جام باید بود۔

نہ تنہا اشکِ مجنوں موجۂ خوناب بر دارد
غبارِ کشتہ ہم از چشمِ غزالاں خواب بر دارد

نگاہ گرم بلبل را ز چشمِ باغ مے ترسم
کہ لطفِ آب و رنگ از روئے گل شاداب بر دارد

اگر دستان طرازم از گدازِ خنجرِ مژگاں
عرق موج از صفائے ساعدِ سہراب بر دارد

بپائے شمع ساقی مے کشیدن کارِ رنداں است[1]
کہ گلبرگِ تر رنگ از شرابِ ناب بر دارد

دریں مجلس حبابِ مے شکستن تہمتِ خون است
کہ مستِ ناز را از مسندِ سنجاب بر دارد

---

[1] بپائے شمع مے کشیدن یعنی بپائے تیرہ گی پاسے شمع کنایہ از پوشیدہ مے کشیدن است رنداں یعنی ہوشمنداں پوشیدہ مے میکشند کہ مبادا غیرتِ گلبرگِ تر یعنی لبِ معشوق رنگ از شراب خواہد پرآید۔

مبادا از شعلۂ آوازِ بلبل باغبان غافل
قدم سرتا قدم نازک شب مہتاب بردارد

مگو از اضطراب نفس دیری زانکہ استغنا
نمیگیرد طلا بیتابی سیماب بردارد

چو بلبل دودِ آہ از سینۂ بیتاب بردارد
بہ پیچ و تاب سنبل غنچہ را از خواب بردارد

چہ رنگست اینکہ از نیرنگ رخسار عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

۱؎ معنیِ این شعر بسیار پیچاں است کہ از شعلۂ آوازِ بلبل باغبان غافل مباد بدین وجہ کہ سرتا قدم نازک یعنی معشوق قدم بروشِ آہستہ سیرِ باغ خواہد کرد۔ آں وقت بلبل شعلۂ آواز بلند خواہد کرد از شعلۂ آواز مبادا بوجودِ نازکِ معشوق گزندے رسد باغبان احتیاط کند و غفلت نکند

۲؎ این شعر مخاطب بہ دیری مصنفِ این دیوان است کہ اے دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برائے نفس اضطراب مکن استغنا کن ہر چند قاعدۂ طلا ہست کہ بے تابیِ سیماب دور مے کند مگر استغنا این حرف قبول نمے کند۔ کہ طلا از سیماب بے تابی بر نمی دارد ؂

دلِ صافم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد
سکندر ہم ازیں آئینہ ترسم آب برداُرد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو اندر آفتابی کرد
قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب برداُرد

مے امشب چوں پری در شیشہ رقصاں میدانم
بیا اے شوخ من جامِ شرابِ ناب برداُرد

غزل ہائے تو اے دل پری زندنا خُن بقانونے
کہ سازِ مطرباں آہنگِ بے مضراب برداُرد

بگلہے دارم کہ عطر از بوئے مشکِ ناب برداُرد
خیالِ سنبل از خواہش بہ پیچ و تاب برداُرد

دلیل روشن از فیضِ گلستاں عندلیب آورد
کہ شاہِ چین دُرِ تاج از گلِ شاداب برداُرد

زخوابِ آں شوخ را بیدار کردن کارِ آدم نیست
مگر آوازِ خلخالِ پری از خواب برداُرد

بسوئے خانقہ ساقی ز ابرو یک اشارت کن

کہ زاہد جام مے در سایۂ محراب بردارد

نہ بردارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخ من

کہ دستار و کلہ از فرق شیخ و شاب بردارد

بفکر[۱] این زمین پس حریف افتد بگرد ابے

تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بردارد

خوشا روزیکہ دیریؔ رخت از کشمیر بر بندد

قدم ہا جانب گنگ اندرہ پنجاب بردارد

تا کار او بجوب ز مژگان نمے رسد

طفل سرشک من بدبستان نمے رسد

پیغام دل ز کاکل مشکین رسید دوش

---

[۱] معنی این است در فکر این زمین حریف را گنجائش قافیہ کم است در گرداب فکر افتادہ تلاشِ قافیہ کردہ گرداب دولاب را جایز خواہد کرد کہ دیریؔ مصنف این دیوان چہار غزل درین زمین بیک قلم طبع کردہ است؛

صبحِ وطن بشامِ غریباں نمیرسد

آورد جوشِ گریۂ مینا بگوشِ جام[1]
یا چشمِ خوں چکاں لبِ خنداں نمیرسد

بلبل زباد گوئی پیکِ صبا منال
آں رشکِ گل دگر بگلستاں نمیرسد

باایں جنونِ خام بصحرا چساں رسم
دستم ہنوز تا بگریباں نمیرسد

صد جا چو شانہ چاک نشد سینۂ کسے
دستِ کسے بزلفِ پریشاں نمیرسد

رشب کسیکہ بستۂ زلفِ دُتّا شود
ہرگز بعمرِ خویش بزنداں نمیرسد

---

[1] شیشہ را باعتبارِ چکیدنِ شراب چشمِ خوں چکاں است جام را بوقتِ خالی بودن لب خنداں است ازیں وجہ شیشہ در گوشِ جام گفت کہ لبِ خندانِ شما با چشمِ خوں چکانِ من برابری ندارد رتبہ و عزتِ من از شما فوق است بحرمتِ من نہ خواہی رسید۔

در حیرت[1] از خراش و تراش سکندرم

آئینۂ اش بدیدۂ حیران نمی رسد

گیرم شراب می خورم از جام آفتاب

دیری بمن جهود ز سیماں نمک رسد

❀

چوں پری جلوہ کناں بادِ سحر می آید

آں پری چہرہ دریں باغ مگر می آید

از طرب نغمہ کند بلبل و گل بہر قصد

آں گل اندام بگلزار اگر می آید

بسکہ از شرم قدش قالبِ خود کرد تہی

سرو چوں شیشۂ خالی بنظر می آید

---

[1] خلاصۂ شعر اینکہ دیدۂ حیراں اشارت از چشمِ عارفاں است کہ بقولِ اہلِ ہند مطابقِ مضمونِ دقیقِ شاستر عارف بہ تماشۂ صنایعِ بوقلمونِ کردگار کہ نو بنو مے بیند حیراں می شود و بمقام حیرت کہ مقامِ سلوک است در حیرت میباشد، دریں شعر کنایہ ازاں چشمِ حیرانِ عارفان است آنچہ کہ سکندر آئینہ تیار کردہ است تلاشِ او بے ہودہ است کہ آئینہ تیار کردہ او با چشمِ حیرت زدۂ عارفاں برابری نمیتواند کرد۔ کہ آنقدر صفائی ندارد

خاطرم وقت سحر شکر خواب بہار
بانگ زد مرغ سحر یار دگر می آید

وعدۂ وصل تو امروز بفردا افتاد[1]
شب بپایاں نرسد عمر بسر می آید

خنجر عشق اگر زخم نزد بر جگرم
از رہ دیدہ چرا خون جگر می آید

تیرہ بختاں بدر شہ قدیم بارفتند
دیرمی از روشنی طبع بسر می آید

زسرد مہری خوباں شکایتے نبود
زگرمی آتش گل را سرایتے نبود

بہ ہوش باش بسیر بیاض گردن او
اگرچہ صاف بود بے کنایتے نبود

شکست شانہ آں زلف تختہ بندش باد

---

[1] وصل امروز حاصل نہ شد وعدہ بر فردا افتاد شب از روزینہ تو کمتر تا آں قدر طویل خواہد شد کہ عمر بسر
زاہد رسید شب ہنوز باقی باشد

زمومیائی دل را رعنائیے نبود

چہ لازم است کہ حنّا زدہ کف بجماں
نگر ز تیرِ نگاہش کفائیتے نبود

بغیرِ دیدۂ خونبار پیشِ سنگدلاں
ز زخم ہائے درونم روائیتے نبود

چہ خونِ مردہ بجامم بود چہ بادۂ ناب
گر از کرشمۂ ساقی عنائیتے نبود

نہ دلربا ست بتے ناز خال ہندویش
بروئے مصحفِ رخسار آیتے نبود

چو خونِ دیدۂ دیری جہاں کند گلشن
ز گلفروشِ بہاری حکایتے نبود

—— ✻ ——

نے عرق انشئے بگلشن روئے نیکویش کند
خندۂ دنداں نما تر گل گلابِ رویش کند

طوقِ قمری حلقهٔ زنجیرِ پای سرو نیست[۱]
کاش آهنگِ گلستان سروِ دلجویش کند

دستِ ظالم را مبادا بر کمر اندازه[۲]
کین همه کارِ جهان شمشیرِ ابرویش کند

دولتِ حسنِ خداداوش بجای سر کشید
کز پر و بالِ هما بالینِ سگِ کویش کند

در شبِ وصلش[۳] بروزِ هجر مشتاقم بجان
بسکه پروازِ ستم باطبعِ جفا جویش کند

پنبه[۴] از مینا که بردارد که ساقی تند خوست

۱؎ طوقِ قمری هنوز حلقهٔ زنجیرِ پای سرو نشده است ازین وجه تمنا میکنم که سروِ دلجوی یار یعنی قامتِ یار بسیرِ گلستان کند سرو آن قدِ یار را دیده دیوانه شود قمری از طوقِ خود حلقهٔ زنجیر بپای سرو اندازد۔ ۲؎ دستِ ظالم را بر کمر اندازه شدن کنایه از اندازهٔ شمشیر کشیدن است که بر کمر در نیامِ شمشیر بسته میباشد۔ ۳؎ در شبِ وصالِ یار طبعِ جفا جوی یار بسیار ستم گاری میکند ازین یا محنت خواهانِ روزِ هجر هستم که در روزِ هجر آنقدر اذیت نیست۔ ۴؎ پنبه از شیشهٔ مے چگونه کسے برداشت کند چرا که ساقی تند خوی را است اعتراض خواهد کرد ازین وجه تمنا میکنم مے که بمنزلهٔ آتش است اگر جذب شعله از تندخوئی ساقی خواهد کرد شعله در شیشهٔ مے بلند شده پنبهٔ شیشهٔ مے را خواهد سوخت شراب توانم کشید.

سے آتشِ مے کاش جذب شعلہ از خویش کند

دیمی ز کشمیر تا ایران زمین یارا کہ است

تا تلاش این زمین طبعِ غزل گویش کند

رُخے چو ماہ کہ بے پردہ در جہاں گردید

کہ پارہ پارہ دلِ ماہ چوں کتاں گردید

کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو

بہ تیرِ غمزہ کہ خوں ریزِ عاشقاں گردید

کہ شانہ زد بخم و پیچ زلفِ عنبر بار

کہ مشک خیز چو صحرائے چیں جہاں گردید

کہ گل بسرِ گلستاں کشیدہ دامن رفت

کہ سروِ گل ز پیش از چمن رواں گردید

کہ زد قفا برُخِ ماہِ آسماں یارب

کہ جبہہ سا بدرِ خسروِ زماں گردید

سنہ زمانہ جواں دولت و جواں بخت است

کہ پیرِ چرخ پئے نغمہ منقش جواں گردید

شکوہِ ہست علم افراخت بر فلک دیری

بگردِ پرچمِ اقبال کہکشاں گردید

حاصل ز کوئے یار غبارے صبا نکرد

از دام گرد باد شکارے صبا نکرد

تا پاے خود ز شبنم گل در چمن بشست

بر خاکِ کوئے یار گذارے صبا نہ کرد

گل گل دلم سحر بہوائے گلے شگفت

ایں غنچہ را کشائشِ کارے صبا نہ کرد

با صد ادب گزشت کہ یکبارِ سوئے را

آشفتہ از دو زلفِ نگارے صبا نکرد

دیری بہارِ حسن کجا رفت از چمن

با سرو و گل بباغ قرارے صبا نہ کرد

خندۂ دنداں نما صبحِ بناگوشش کہ کرد
در جہاں ایں نکتہ را روشن دُرِ گوشش کہ کرد

امشب از خونابۂ چشمم گل از بستر شگفت
آں سمنبر خوابِ خوشش یا بہ آغوشش کہ کرد

از تبسم دلبری تا راجِ ہوشش از نیم ناز
لعلِ مے نوشش کہ چشمِ نیم مدہوشش کہ کرد

گل بسر چوں گل قبائے تنگ در بر دوش بود
امشبم[1] عریاں تمنائے بر و دوشش کہ کرد

در چمن جامِ گل و نرگس بہار آوردہ است
آرزو جامِ پیا پے لعلِ مینوشش کہ کرد

بحد گل و یک رنگ باہم بلبل و قمری شدند[2]
جامۂ گلرنگِ خوشش سرو قبا پوشش کہ کرد

---

[1] خلاصۂ معنی ایں کہ دوش در عیش و عشرت بودم امشب بباعثِ تمنائے بر و دوشِ یار دیوانہ شدہ ہم جامہ دریدہ عریاں یعنی برہنہ شدم۔ [2] قمری و بلبل عاشقِ سرو و گل است آں یار کہ قامت مانندِ سرو دارد و جامۂ گلرنگ در بر کرد بدیں وجہ باہم بلبل و قمری اتفاق کردہ برائے تماشائے یار رفتند؛

عاقبت دیرمی بہ ترکِ نوشِ دار و گفت رفت
جانِ شیرین را تصدق بر لبِ نوش کہ کرد

زموج خیزیِ اشکم سحاب میلرزد
ز دودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسہ چہ سازم ازان کمان ابرو
کہ خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

مرا ز دفترِ عشق است نیم جان باقی
دلِ دو نیم ز فکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماہ ز شیرِ فلک مگر لرزید
کہ عکسِ ماہ بدریایِ آب میلرزد

شبِ فراق چہ پیسم کہ جان ز آتشِ وحشت
ز سیر پایِ غزالانِ خواب میلرزد

بیا بخواب رود یک شب از غمِ بیکس
کسیکہ از غمِ روزِ حساب میلرزد

زپیرِ خود[1] بر خدا را گذشتید استصواب
کہ دیریؔ از عملِ نا صواب میلرزد

آمد آں گل پیرہن نظارہ را گلچیں کنید
پنجۂ مژگاں ز گلچیدن چو گل رنگیں کنید

سخت کوشیہا چہ لازم در جہاں چوں کوہکن
جانِ شیریں را تصدق بر لبِ شیریں کنید

نیست خوش دل بستگی بر دولتِ پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را بہ ہمت زیں کنید

بر کمانِ آسماں زہ بست و تیر انداز شد
قوتِ بازوے تیر انداز[2] را تحسیں کنید

---

[1] پیر و پیر کنایہ و اشارت از پنڈت پیر و مرشد پاک دیریؔ مصنّفِ ایں کتاب است کہ ازو باشارہ استصواب میکند۔

[2] تیر انداز اشارت از معشوقِ حقیقی است یعنی آں معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسمان بقوتِ بازوے خود زہ بستہ تیر انداز شد پس قوتِ بازوے او را مدحت و تحسین کنید۔

آب شد اما سینۂ الفِ درازش تر نہ کرد

بر دلِ بے جرأتم اے عاشقاں نفریں کنید

در چمن فردا ندیدانم چہ رنگ آید پدید

مے کشی امروز یاراں با گل و نسریں کنید

دیر ہی از جرأت رقم کردم جواب او کہ گفت

آمد آں مہ داغہائے سینہ را رنگیں کنید

بے خیالِ قامتش آشوب ہا برپا شود

خاطرم[1] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولاں شور و شر برپا شود

عالمے خاموش گردد چوں لبش گویا شود

بے نوا عاشق ز بے شرمی نہ برزد آبرو

رشتۂ جاں را بسوزد انجمن آرا شود

---

[1] خاطر را حرفِ الف جدا شدہ خطر مے شود۔ مضمونِ شعر ایں است کہ بے خیالِ قامتِ یار کہ بمنزلۂ الف است خطر و آشوب پیدا مے شود ؛

با سہی سروِ روانِ یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنون بے پردہ سازد داغِ پنہانِ دلم
لالہ رقصان چون پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یار مخمورِ شراب
شیشہا خالی و ساغرہا پُر از صہبا شود

بر فرازِ کوہ چون فرہاد مجنون جا گرفت[1]
گوشۂ صحرا مگر از گریہ ام دریا شود

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالین من خارا شود

جانِ شیرین را نثارش مے کنم دیری اگر
بوسۂ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنون صحرا نشین است بر بلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشست چرا کہ صحرا از کثرتِ گریۂ من دریا میگردد در دریا مجنون غرقِ آب مے شد ۔

زمین و آسماں را زیر و بالا سادہ روئے کرد[1]
کہ صبح از آبِ آئینہ رخش را شست و شوئے کرد

ز خوابِ مست شد بیدار چشمِ حلقہ ہر مُو
دلم در بندِ زلفش بسکہ امشب ہائے ہوئے کرد

ز تابِ آتشِ گل دستِ گلچیں سوختن دارد[2]
کہ آہنگِ چمن با شیشۂ شعلہ خوئے کرد

مگر آں غنچہ لب امروز بر سر میزند گل را
کہ با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے
دلِ دیوانہ اَم در بوستانہا جستجوئے کرد

چرا بارِ روئے رنگیں موئے مشکیں خانہ خوش کردے

---

[1] خلاصۂ معنی ایں است کہ آئینہ را قاعدہ است کہ عکس را زیر و بالا میسازد صبح کہ روئے یار را از آبِ آئینہ شست و شو ساخت بدیں وجہ روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود ؛

[2] آتشِ گل از روئے غضب تیز شدہ دستِ گلچیں را میسوزد کہ یار در چمن آمدہ خواہش شراب کشی دارد و برائے تماشائے یار گلہا موجود بودن لازم است ؛

کہ گل دعوئی بطرفِ بوستان از رنگ و بوئے کرد

چنان فیری زمین این غزل را کرد گل کاری

کہ ہر مصرع گلے از رنگِ معنی آرزوئے کرد

بسکہ دل ہا را بقیدِ زلفِ ظالم آب کرد

حلقۂ ہر مو دلیلِ حلقۂ گرداب کرد

گرمئی رفتارِ شبنم[۱] آفتابِ محشر است

ماہِ من یا رب چسان در سایۂ گل خواب کرد

بستہ[۲] زنجیر چون دیوانہ شد پاے خیال

لہ شبنم بر برگ ہاے گل است رفتارِ شبنم بمنزلۂ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من کہ بسیار نازک اندام است در سایۂ گل چگونہ خواب کرد جاے تعجب است ؛

لہ ۲۔ این شعر معنیِ باریک دارد یکے آن کہ قاعدہ است کہ بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود

ہر جا کہ آن پری یعنی آن معشوقِ پری چہرہ خفتہ بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آن پری را دیدہ دیوانہ شد۔ پاے او ما ازین وجہ زنجیر کردند معنیِ دوم آن کہ آن پری ہر جا کہ در خواب بود پاے خیال را بزنجیر بستہ کردند بدین وجہ کہ مبادا از صداے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود ؛

سر کُجا خواب آں پری بر مسندِ سنجاب کرد

دست من کوتہ ادب از نازِ پستاں کردہ بُود

بوے زُلفش چارۂ دردِ دلِ بیتاب کرد

از رگِ گُل تا سحر میریخت خونِ آفتاب[1]

ماہِ من سیرِ چمن تنہا شبِ مہتاب کرد

کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنّا داشت دل

عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد

نے ہمیں کشمیر را از شعر خوش دلبری گرفت

زیں غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

عاقبت زاہد تمنّاے مے گلرنگ کرد

شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

---

[1] معنی ایں شعر باریک است کہ یارِ من تنہا یعنی جریدہ طور در شبِ مہتاب سیرِ باغ کرد گل را از غیرت بار سراسر خوں گرم شدہ بجوش آمدہ تا صبح از رگ ہای گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم مے چکید

شعلۂ آوازِ بلبل[۱] دود از سنبل کشید

آتشیں خوئے مگر سوئے چمن آہنگ کرد

دل ز گلفتہائے عالم پائمالِ غم نشد

پنجہ اسکندر صفت آئینہ ام با زنگ[۲] کرد

گاہ بدمست و گہے مخمور گہ بیمار شد

چشم جادو دلفریبی ہا بچندیں رنگ کرد

میر[۳] رود تنہا ز بے مہری ہنوز آں آفتاب

ا؎ شاید یارِ آتشیں خو بطرفِ باغ آمدہ بلبل را واہمہ پیدا شد کہ مبادا گلہائے باغ را از تند خوئی برہم زند آں قدر شعلۂ آوازہ تیز کرد کہ سنبل سوختہ شد دود از نہادِ سنبل بر آمد۔

۲؎۔ زنگ دو معنی دارد یکے زنگارِ آئینہ دوم ملکِ زنگ و قوم زنگیاں دریں شعر ہر دو معنی کار آمد است کہ آئینہ با زنگار بمنزلۂ سکندر با زنگیاں ہم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینہ با لفظِ سکندر تناسبِ خوب دارد۔ کہ سکندر آئینہ را بنا کردہ است از روئے تناسبِ الفاظ دریں شعر متانت است۔

۳؎۔ آں آفتاب یعنی آں بدر ہنوز تنہا میرود با ماہ نزدیک نمے آید۔ ہر چند امروز ماہ با برجیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برج سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناسان قرانِ ماہ و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برج سرطان سعید تر است کہ برج سرطان خانۂ ماہ و بیتہ الشرف مشتری می باشد

مہ بقراں امروز با برجیس در خرچنگ گرد
یک حباب از جام مے با تاجِ شاہی ہمسر است
ایں عدالت جسم از مصاف بصد براد رنگ گرد
طبعِ دیری بسکہ از فوجِ مضامیں دور داشت
تیغ شد با طبعِ شوکت بے محابا جنگ گرد

صبح است گلفروش بہ بازار میرود
گُل زر بکف بطرزِ خریدار میرود
مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد[1]
سروِ روانِ من چو بہ گلزار میرود
از سرگذشت گریۂ ما بے خبر ہنوز
مینا کہ وقتِ گریہ بہ دستار میرود

---

[1] خلاصہ ایں شعر ایں است کہ نوعیکہ مدِ آہ از لب مے برود ہماں نوع از لبِ جو سرو کہ بمنزلۂ مدِ آہ است مے پرد ہماں وقت کہ سروِ رواں یعنی قامتِ یار در گلزار خواہد رفت ::

منصور[1] را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلیست نے سوار کہ بر دار میرود

مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاہم گرہ گرفت
آساں زچشم آمد و دشوار میرود

بشکست شیشۂ فلک از سنگِ محتسب
دیری ہنوز بر درِ خمار میرود

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شد
عمرم بہ بحثِ زلفِ درازش دراز شد

از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم

---

[1] قصۂ منصور معروف مشہور است کہ مست فقیرے بود اورا بدار کشیدہ اند معنیِ ایں شعر ایں است کہ منصور را بمکتبِ درد بابتِ تعلیم گرفتن خواہیم برد کہ ہنوز طفلِ نے سوار است زیراکہ بر دار رفتار کرد۔

پیمانہ ام زمنّت مَے بے نیاز شُد

کارم رسیدہ بُود ز بس تشنگی بجاں

یارم ز آبِ خنجرِ خود کار ساز شُد

آں ترکِ شوخ بست بغارتگری کمر

تاراج یکجہاں بہ یکے ترکِ تاز شُد

آں مُرغ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن[1]

رنگِ بہار سینۂ رنگین باز شُد

آورد بادِ صُبح ز رضواں بشارتے

رندانِ عشق را درِ فردوس باز شُد

ویرہی مپرس قصّۂ دور و دراز را

ستر حقیقت ہمہ کشف از مجاز شُد

---

[1] من مرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکر نشستم: دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد یعنی از رنگِ بہار کہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مُرغاں است تصوّر میکنم کہ زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؛

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند
وانگہ از شیشۂ دل بادۂ نابم دادند

عذر ہر چند[1] زبے حوصلگی کردم پیش
جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند

جامِ خورشید[2] خمارم نتوانست شکست
لاجرم از خمِ شب رطلِ شرابم دادند

آرزوئے[3] گلِ بے خار بہ گلزارِ ارم بُرد
بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند

نیم بسمل شدہ کردم زلبِ آب سوال

---

[1] ایں شعر تابعِ مطلعِ ایں غزل است من ہرچند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ ایں شرابِ ناب ندارم بر من با عتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد:

[2] ایں بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشید خمارِ من شکستہ نہ شد ہوسِ شراب باقی ماند ازیں رو ساقیِ غیب از خمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلاں شراب داد ازاں نشۂ من کفایت شد

[3] ایں بیت ہم تابع است کہ بہ تمنائے گلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزار رفتم گلِ بے خار در گلزار نہ بود گل ہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد:

بادۂ نو روز و لبِ نو گلِ خندانِ چمن
یاد از عشرتِ ایامِ شبابم دادند

دیری از تشنہ لبیم جاں بلب آمد چہ کنم
عاشقم گفتہ براتے بسرابم دادند

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوش دارو پئے امدادِ حیاتم دادند

همہ شب تشنۂ دیدارِ تجلی[1] بودم
صبح بر چشمۂ خورشید براتم دادند

عاشقاں[2] منزلتِ مشتِ غبارم دانند
کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

---

[1] ایں بیت تابعِ مطلعِ ایں غزل است کہ تمام شب جویاے دیدارِ تجلّئ یعنی جلوۂ ذات بودم صبح دم بر چشمۂ آفتاب برات دادند کہ همیں جلوۂ ذات است ؛

[2] عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مشکِ غبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ نقشِ قدمِ خود بمشتِ غبارم یعنی وجودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیدہ اند ؛

آتشِ عشق[1] جہاں سوز تمنا کردم
شررِ شوق خدارا بزکاتم دادند

مست ازاں جام شرابم کہ بخواب نوشیں
از کفِ ساقیٔ شیریں حرکاتم دادند

درشبِ وصل[2] غم ہجر فراموش مکن
کہ حیاتِ ابد از فکرِ مماتم دادند

دلِ بیمار نہ شد مائلِ نارِ پستاں
درشبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغم ہجر بسر آمد دیری
دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند

---

[1] دریں بیت تلمیع بیتِ بالا است آتشِ عشق جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم ہمگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز نہ داشتند :

[2] درشب وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم یاد باید آورد کہ فکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است :

بجامۂ زیبا شیکہ در باغِ جہاں گُل برسر اند

خار در پیراہن از شوقِ رُخِ آں دلبر اند

درمیاں با چہرہ چوں مرزمشم بر گردِ ہمن

گُل رُخاں چوں برگ ہائے گُل پسِ یکدیگر اند

خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواہند بُود

خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است

عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

ہر کسے جاں سوز یا رب ہیچ کس دلسوز نیست

روزگارم مجمر و یارانِ دُنیا اخگر اند

یا درم داد ہمپرس از داوری ہائے فلک

داوری ہا در گذر از التفاتِ داور اند

کے برنگِ بادۂ مینا ہے دل یابند پے

ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند

پے برند آخر بگنجِ حُسنِ بے پایانِ دوست

در جہاں آنانکہ عاری از تمنائے زر اند

دیری از تشریفِ شاہِ ہند میدارند عار
عور مردانیکہ کسوت پوش از خاکستر اند

ردی بکوئے رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تا چند

پیالہ گیر زخونم دریں چمن آخر
بجام لالہ کشی آبِ ارغواں تا چند

بجانم از لبِ خاموشِ گل دریں گلزار
زغندلیب کنم گوشِ داستاں تا چند

بباغ و راغ چو پیرِ خزاں زر افشاں باش

چو طفلِ غنچہ بصد پردہ زر نہاں تا چند
بگوئے میکدہ آمد چو گلفروش بہار
خرابِ جامِ گل و لالہ باغباں تا چند

چو شیشہ سر نہ نہادی شبے بروے زمیں[1]

کنی شکایتِ مینائے آسماں تا چند

دلِ دو نیم ز دیر ہی بہائے بوسہ بگیر

بہ نیم غمزہ بری نقد نیم جاں تا چند

گر نظر یارب براں سروِ خراماں افگنند

از نظر قمری سہی سروِ گلستاں افگنند

با خطِ مشکیں رود گر در چمن آں سروِ ناز

سر بپائے ناز کش چوں سایہ ریحاں افگنند

تیغ و خنجر میدمد چوں سبزہ و سوسن ز خاک

آں ستمگر سایۂ خود گر بہ بستاں افگنند

قتلِ عالم کرد اما فارغ آں قتال[2] نیست

تا چو سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں افگنند

---

[1] ایں بیت خطاب بہ کاہل است کہ اے اہلِ شبے مانندِ شیشہ سر بزمین نہ نہادی یعنی ریاضتے و عبادتے نہ کردی شکایتِ ناہنجاریِ آسماں بے ہودہ میکنی ریاضت و عبادت باید کرد۔

[2] آں قتال یعنی آں معشوق عالمے را ہلاک کرد اما ہنوز فراغت از فکرِ قتل ندارد آں وقت فارغ خواہد شد کہ مانندِ سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں خواہد انداخت سوسن بمنزلۂ شمشیر از خاکِ مزار روئیدہ مے باشد

آفتاب[1] از بس طرب طرف کُلاہ خواہد شکست

ماہِ من چوں پردہ بر رُخسارِ تاباں افگند

باچنیں رنگ چمن ترسم کہ آتش نوبہار

بر سرِ شمشاد چوں سروِ چراغاں افگند

شعر دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ ہند

بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں افگند

خاک ہے کہ از قدمش پے سپر شود

کحل البصر بدیدۂ اہلِ نظر شود

گلہا شدند آب ز شرم رُخش بباغ

در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر درِ آں سیم بر نہ گشت

خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[1] وقتیکہ آں معشوق رُوے خود خواہد پوشید آفتاب طرف خواہد شکست یعنی شاد و خُرّم خواہد شد ور نہ روبروے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلالِ آں معشوق اتما آفتاب برتر و بہتر است

خاطر شگفته شُد به هوای بهارِ حُسن
چوں غنچۂ کہ وا بہ نسیم سحر شود

حق در دست پے بتحقیق نبردہ ایم
افسوس بر کسے کہ ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچہ رخنہ ز اشکم پدید شُد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چوں مہ کشد بہ سینۂ افلاک داغ ہا
داغِ دلم کہ تیرِ فلک را سپر شود

دیری نہفتہ ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم کہ اشک بر رُخِ ما پردہ در شود

یار با گوہ دگر ہمسر و ہمشانم کرد
بسرم تیغ زد و لالہ بدامانم کرد

زیرِ لب گفت شۂ[1] حسنِ تو در گوشِ دلم

مور در قبضۂ خود مہرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من ز تماشائے جہاں

طلعتِ آئینۂ سیمائے تو حیرانم کرد

پرِ پروانہ[2] ببالینِ من سوختہ بُود

شمع بے تاب شُد و خواب پریشانم کرد

نیلیِ روئے من از سیلیِ اُستاد غلط

زہرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ شوق بلند دم شُد و شُد مشکل کار

آبِ شمشیرِ سیہ تابِ تو آسانم کرد

---

[1] شاہِ حُسن یعنی رُخسارِ یار آہستہ در گوشِ دلم گفت کہ مور یعنی خط در تصرّفِ خود مہرِ سلیمان اشارہ تا خاتمِ سلیمانِ من کہ نسبتِ خاتم بادہاں است در آورد خلاصۂ معنی ایں کہ خط دہانِ یار را احاطہ کرد ؛ [2] در بالینِ من پرِ پروانہ بُود شمع بہ شوقِ پروانہ بے تاب شد مرا خواب پریشان گردید یعنی خواب گردن نہ شد۔ خلاصۂ معنی ایں است کہ فقط عاشق برائے معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق ہم برائے عاشق کشش است ؛

دیری از گرمیٔ طبعم به تہِ خاکِ سخن
آنقدر سوخت کہ از گفتہ پشیمانم کرد

دلش بہ بزم طرب مائلِ شراب نہ شُد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نہ شُد
چگونہ بر لبِ میگونِ یار بوسہ زنند
لبم کہ جرعہ کشِ از جام آفتاب نہ شُد
سوالِ بوسہ مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
کہ نقدِ جاں بہ کفِ وحاصلم جواب نہ شُد
سکندر آبِ بقا جُست سعیِ بیجا کرد
چرا زِ لعلِ لبِ یار کامیاب نہ شُد
دلم را آتشِ رشکِ بہار مے سوزد
کہ گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نہ شُد
فسونِ نرگسِ ساقی مگر کُنند کارے
کہ رندِ عشق با فسانہ مستِ خواب نہ شُد

حدیثِ عشق بخوانم ز گفتۂ دیرہی
که سیرِ معنویم حاصل از کتاب نہ شُد

از سرِ ہواے پاے نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم ز مشتِ غبارم صبا نبرد

بکشا گرہ ز شیشۂ دل اے نسیمِ صُبح
دردِ سرِ خُمارِ صبوحی زما نبرد

آورد بادِ صُبح دریں باغ بوئے زُلف
یک مُرغِ جاں ز حلقۂ دامِ بلا نبرد

در بزمِ[1] یار دوش شنیدم طرب نہ بُود
ساقی بہ شیشہ خونِ دلِ ما من چرا نبرد

از دولتِ خیالِ سگِ کوے یار دوش
خوابم بزیرِ سایۂ بالِ ہما نبرد

۱؎ در مجلسِ یار عشرت نہ بُود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب در مجلس نہ بُرد یار را خونِ من پسند است از خونِ من یار مستِ عشرت شدہ

آن سادہ رُو چگونہ بما روبرو شود

آئینہ پیش روے خود از حیا تبرد

بُرد است شعرِ دلکش من ہوشِ دلبراں

ڈیری دلم کشاکشِ زلفِ دوتا نبرد

بیقراری پنبہ برداسم چو سیماب آورد

آتشِ تیز است خاکستر کجا تاب آورد

شوق امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند

دیدہ را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد

از برم جاں رفتہ جاناں میرساند زاں حچ

نوشِ دارو را پس از مردن بہ سہراب آورد

در چمن جامِ گل و نرگس بہار آوردہ است

وقت ساقی خوش کہ مینا ے مے ناب آورد

بے سبب ڈیری نکردم گوشۂ صحرا پسند

شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

آں لبِ نوشش ز جاں است لذیذ

واں دہن بیشش از آں است لذیذ

گرچہ دشنام لبش تلخ تر است

وعدۂ لطفِ نہاں است لذیذ

گفتمش از تلخیِ دشنام غلط

چوں طرزِ دستخواں است لذیذ

زہر در جام اگر مے ریزد

از کفِ پیرِ مغاں است لذیذ

بادۂ تلخ بہ پیری یا رب

با رخِ تازہ جواں است لذیذ

قانعم نعمتِ الواں چہ کنم

دم آب و لبِ ناں است لذیذ

شعرِ دیری بجہاں شکر ریخت

خلق را کام و زباں است لذیذ

بہ رنگ لالہ بہ بزم چمن پیالہ بگیر
ز رنگ مئے خبر از رنگ روے لالہ بگیر

گرہ ز شیشۂ دل چونکہ وا خمار شکن
ترا کہ گفت کہ جام مے دو سالہ بگیر

نسیم غالیہ سا بہار گفت کہ جام
بیاد روے بُت عنبرین کلالہ بگیر

دلم ز نالۂ بلبل درین چمن تنگ است
بسر مہ سا نظرے چند راہ نالہ بگیر

بگرد ماہ رخت ہالہ شُد ز خط پیدا
دل رمیدۂ مارا مدام ہالہ بگیر

بمست سیر کتاب اے صبا ہدایت کُن
ز پیر میکدہ تعلیم یک رسالہ بگیر

بکنج خانۂ غم دل نمیشود زائل
بیا بمیکدہ دلبری بکف پیالہ بگیر

روے محبوبِ ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر
نہ ہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او نیست کبابِ دیگر
آسماں ساغرِ خورشید عبث آورد ے
مستئ دل بود از جامِ شرابِ دیگر
بد بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر
حلقۂ چشمِ پری نیست مہیا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد برکابِ دیگر
باقی از زلفِ تو جاں ز عبث امروزم
با خطِ روے تو فرد است حسابِ دیگر

صُبح[۱] پرسید کہ مینا ہے فلک شب کہ شکست

دیرمی از مستیِ مے بود بخوابِ دیگر

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر

از نگاہے صُلح میسازد بہ جنگِ دیگر

تیغِ[۲] من چوں سوسن از زنگار جوہر میدہد

نالہ ام از سرمۂ چشمت بآہنگِ دگر

کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس

یکسرِ مو از دو گیسوے تو در چنگِ دگر

---

[۱] خلاصۂ معنی این کہ دیرمی کہ مصنّف این دیوان است شبانہ بموجبِ مستیِ شراب آں قدر درخوابِ سنگین بود کہ وقتِ صُبح از فلک پرسید کہ دوشب از شور و غوغاے انقلاب دُنیا از خواب بیدار نشد و درین بارہ ہم اشارت است کہ دیرمی بعدِ فناے دُنیا زندہ و موجود است۔

[۲] معنیِ شعر این کہ از روے سرمہ در آواز قصور پیدا مے شود و صداے بلند کردن نمیشود مگر نالۂ من از سرمۂ چشمِ یار صداے بلند پیدا کرد نوعیکہ تیغِ سوسن را از زنگارِ سبز ہیچ قصور ہم پیدا نمے شود بلکہ جوہر پیدا میگردد۔

اے دل اندر زلفِ پیچاپیچِ او پایاں کجاست
گر بصد فرسنگ گردی مست فرسنگِ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر است
بادہ را از قربِ گلبرگِ ترش رنگِ دگر
داشتم کوہِ تحمل طاقتم اکنوں نماند
بر سرم اے آسماں ہر دم مزن سنگِ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیِ دیرمی چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

* * *

بے رخش طرفِ گلستانم چہ کار
با گل و نسرین و ریحانم چہ کار
با لبِ جوے و لبِ جامِ شراب
بے لبِ میگونِ جانانم چہ کار
در جہالم قامتش افروخت شمع
با سہی سرو و چراغانم چہ کار

الفتم با خویش و با بیگانه نیست
عاشقم با این و با آنم چه کار

عاشقم تعلیم عشقم از بر است
اے معلم با دبستانم چه کار

عشقِ بیژن[1] خواندم از شہنامہا
ورنہ با ایران و تورانم چه کار

از گریبان[2] چاکی اے مجنوں مناز
بے لباسم با گریبانم چه کار

از زمین دوستاں بہ شدم

---

[1] داستانِ قصۂ عشقِ بیژن کہ بر دخترِ افراسیاب عاشق شدہ بود در شاہنامہ درج است خلاصۂ شعر این است کہ من سیرِ کتابِ شاہنامہ بابتِ خواندنِ قصۂ عشقِ بیژن کردم ورنہ مرا با قصہ ہائے ایران و توران کہ در شاہنامہ نوشتہ اند چه کار بُود۔

[2] اے مجنوں از گریبان چاک کردنِ خود نازش مکن من عریاں ہستم جامہ ندارم با گریباں چاک کردن چه کار دارم تو ہنوز جامہ پوشیدہ ہستی جامہ مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا ہنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا در گزشتہ ہستم این شعر خطاب بمجنوں است

اے طبیبان باسپستانم چہ کار

طالعے[1] دارم کہ یارم یاور است

بامہ و برجیس و کیوانم چہ کار

شاہِ من پرتاب سنگھ است از ازل

باگلہ داران دورانم چہ کار

واعظا با سلسبیلم در بہشت

بے سہی سروِ خرامانم چہ کار

قبلۂ حاجاتِ من دیر است و بس

زیری استم با مسلمانم[3] چہ کار

خاطرم بُرد گل و رنگِ بہار

---

[1] طالع بمعنی ساعت تولد است معنیٔ شعر این است کہ بر طالعِ سعید و قوتی زادہ ہستم آنقدر قوتِ طالع دارم کہ یارِ مرا یاور شدہ است من بمراد رسیدہ استم حالا با خیالِ سعید و نحسِ سیرِ ستارہ ہا چہ کار دارم بقولِ اہلِ تنجیم قوتِ طالع اذکردۂ قوتِ ستارہ ہا فوق است یعنی کسے کہ طالعِ قوی داشتہ باشد پروائے سعید و نحسِ کواکب ندارد۔

آنچه رنگ است چه نیرنگِ بہار

بے وزش لالہ داغ است چمن

غنچہ گشتہ است دلِ تنگِ بہار

بار زخش ریخت بقائم اخر

درچمن فوجِ ظفر جنگِ بہار

زرِ گل کرد نثارِ سرِ دوست

مرحبا دانش و فرہنگِ بہار

مرغِ زیرک[1] بچمن خواب نہ کرد

یافت عزمِ گل و آہنگِ بہار

بلبل از سادہ دلی یک رنگ است

درچمن با گلِ صد رنگِ بہار

غنچہ گردید دلِ اہلِ سخن

با چنین قافیۂ تنگِ بہار

---

[1] مرغِ زیرک درچمن مستِ خوابِ غفلت نہ گردید بدین وجہ کہ دریافت کرد کہ گل و بہار جلد خواہد رفت

و بے وفا ہست مرادِ شعر ایں است کہ خردمند غافل نہ خواہد شد کہ دنیا ناپائدار و بے وفا است ؂

دیری از فکرتِ رنگین آخر
چنگ زد طبعِ تو با چنگِ بهار

رندی اگر ز دست مده جام زینهار
گردن مکش ز زلفِ دلارام زینهار

ای بوالهوس مکوش که عنقا شکار کرد
بگذر ازین خیال منه دام زینهار

تا نقشِ بندگی نزنی بر نگینِ دل
ای نام جوے دهر مجو نام زینهار

گلبانگ کشش ز کلبهٔ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دهر مجو نام زینهار

خواب درازِ سلسلهٔ جنبانِ مرگ هست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینهار

سرخوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جامِ سبے تمام زینهار

می پیرِ دیر گفت قدح نوش کُن خموش

دیری منال از غمِ ایّام زینہار

گُل چو دیوانہ گریبان تدرید است ہنوز

آں پری طرفِ گلستاں نہ رسید است ہنوز

داغم از جامِ گل و لالہ بگلگشتِ چمن

ساقی از پیرِ مغاں مے نخرید است ہنوز

بلبل از نالہ دریں باغ مکُن پردہ دری

غنچہ از جیبِ حیا سر نکشید است ہنوز

خاطرم سبزۂ نورستہ زرہ بُرد عبث

خطِ سبز از لبِ جاناں نہ دمید است ہنوز

۱؎ خاطرِ مرا شوقِ تماشاے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطرِ مرا بہ تماشاے خود کشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورتِ تماشاے سبزہ نہ بوُد ؎

آنکہ[۱] در طرف چمن لالہ بسر مے گردد

خبر ایں دلِ داغ شم شنید است ہنوز

جاں فدائے[۲] قدمت گرم رسیدی ساقی

چشم گلچین بچمن گرم ندید است ہنوز

ویری[۳] از شیشہ مکن توبہ دریں جوشِ بہار

کہ سہی سروِ روانت نخمید است ہنوز

سوختم سر دہ نشد یار ہنوز

داغم از طعنۂ اغیار ہنوز

---

[۱] آں معشوق از بے خبری لالہ بر سر زدہ در باغ سیر میکند خبر دلِ داغِ من ہ شنیدہ است

ورنہ بجائے لالہ دلِ داغِ مرا بر سرِ خود مینرد و سیرِ باغ مے کرد ؛

[۲] ایں شعر مخاطب بہ ساقی است کہ اے ساقی جانِ خود بقدمہائے تو فدا میکنم کہ سبقت کردی و جلد

آمدی کہ ہنوز گلچیں در باغ نہ رسیدہ است در موجودگی گلہا شراب کشی خواہد شد ؛

[۳]۔ اے ویری بہانہ است از شراب کشی توبہ مکن کہ ہنوز جوانی ہستی سہی سرو تو یعنی تدِ تو

از پیری خم نہ شدہ است ؛

لالہ را داغ شد از تہمتِ جام

میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ہا تہمتِ مے کرد خراب

میبرد دم ہست بہ بازار ہنوز

رفت برباد بہارِ عمرم

مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شدہ و از دیدہ چکید

میخورم زخم جگردار ہنوز

گلِ داغ[1] از چمنِ سینہ شگفت

بلبلے نیست دل افگار ہنوز

دیری از زخمِ زباں کُشتہ شُدم

یار دارد سرِ پیکار ہنوز

[1] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید امّا ہنوز کدام بُلبُل کہ عاشقِ گُل است از روے عشق ایں گل دلی ازدگار یعنی دل مجروح ندارد مُدّعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثرے و رحمے پیدا نہ شدہ است۔

اے روے تو آتش جہاں سوز
چشمت بہ نگاہ گرم جاں سوز

اے تازہ بہار این چہ رنگ است
بر سبزہ گل خزاں سوز

مرگ آمد و سوخت مغز جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز

اے شمع زباں مسوز خواہم
امشب ز فسانہ زباں سوز

از شیون عندلیب داغم
یارب رخ کیست گلستاں سوز

دل در غم زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

ڈیری بزمیں گذاشت نامے
از شعلۂ آہ آسماں سوز

اے تیغِ تو از سراں سر انداز

سیمرغ زناوکت پر انداز

چوں مشعلِ روز تیغ برافروز

در مجمرِ عشق اخگر انداز

از چرخ ستمگری میاموز

بنیادِ ستم زپا بر انداز

در مجلسِ ما بیا و بنشیں

صہبائے طرب بساغر انداز

بکشا زکمر نیام و ترکش

یک چند حریر[1] در بر انداز

شمشیر بہ قتلِ من مکُن تیز

بر سینۂ خصم خنجر انداز

---

[1] حریر دربر انداختن بمعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن با آسایش نشستن است یعنی اے دوست ترکِ جنگ جوئی کردہ عشرت و آسایش کُن۔

از غمزہ ریز خون وری
ایں قطعہ بنام دیگر انداز

قطرہ ہائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آرائے گوہر غلطاں عزیز

بے خبر پیر یکیہ از لولوی لالائے دل است
داند از بیدانشیہا گوہر دنداں عزیز

آرزومند گل بے خار از باغ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گل خنداں عزیز

معنیٔ رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

نو گل کشمیر و رنگ نو بہار زندگی
ہر دو باشد خاطر عشاق را یکساں عزیز

از بہارستان کشمیرم چہ لازم قیل و قال
کز بہارستان فردوس است خارستاں[1] عزیز

[1] خارستان اشارت از خارستان کشمیر است

گر نخوانند عندلیباں شعرِ دیری در چمن
رنگِ گل آہنگِ بلبل نیست اے یارانِ عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوقِ من است آتشِ تیز

بر چہرۂ دل کشاے آتش
دود است چو زلفِ عنبر آمیز

در گلشن شعلِ خیزِ آتش
خورشیدِ فلکِ گل است نوخیز

مستِ طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز

اے ساقیٔ شعلہ خو عطا کن
از آتشِ تیز جام لبریز

وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بساغرم ریز

بے خار گلے دریں چمن نیست
دیری ز چمن چو باد بگریز

درون خانۂ آہوے است اما نیست رام کس
بچشم یار مے ماند نمیگردد بکام کس

عبث[1] دام محبت خلق در آفاق گسترد ند
کہ ایں آہو ز ہشیاری نمے آید بدام کس

بصحرائے کہ از مژگان آہو خار میروید
من از وحشی مزاجی ہا نخواہم بود رام کس

لبالب شیشۂ[2] ما از مے مینا گدازی ہست

۱؎ ایں شعر تابع شعر بالا یعنی مطلع ایں غزل است معنی ایں شعر اینست کہ خلق بہا لبانۂ بیہودہ برائے گرفتن آہو دام گسترده اند آں آہو یعنی آں معشوق در دام ثبت کسے نخواہد آمد بالطف تر خواہد شد کہ ہشیار و لا ابالی و مستغنی است ؛ ۲؎ در شیشۂ ما آنچناں شراب شیفتہ گداز دارد کہ بیکسے داغ شراب مانند لالہ کہ برگہا یے او شگافتہ میباشند جام کس یعنی بوالہوس شگافتہ خواہد شد مضمون شعر ایں است کہ شیشۂ دل من برداشت شراب عشق دارد جام بوالہوس طاقت برداشت آں ندارد ؛

که بشگافد به یک داغے برنگ لاله جام کس

مگر بر برگ گل کس نامه سوے کس رقم سازد
که مرغ نامه آمد بگلچیدن دریں گلشن ز بام کس

اگر ناکس[۱] نگیرد بر زبان نامم چه غم دارم
بیا میرزا نوشتم نامهٔ رنگیں بنام کس

برابر گشته ام با خاک ره یارب چه خوش باشد
که پامالم کند روزے سمند خوشخرام کس

نکردم گرد بادش را دلیل راز پیچیده
صبا بسیار گردید و نپرسیدم پیام کس

زبانم تیغ آهسم تیر اما جاے جرأت نیست
شهید دشنهٔ نازم چه جویم انتقام کس

اگر شمع است میکاهد وگر میناست میغلطد
به پیش قامتش در بزم ما مشکل قیام کس

---

۱ - هرگاه ناکس یعنی رقیب عدا و تا نام من بر زبان نخواهد آورد چه پروا است شکر به خدا که من بنام یار نامهٔ رنگیں نوشتم از البته نام من بر زبان خواهد گرفت:

شتابِ رنگِ گُل بیتابیِ شبنم دلالت کرد
بآبِ رنگ در دنیا نمی باشد دوامِ کس

کس اگر از حریفان نیست ویری ظرفه کارے کرد
که زدیک جُرعہ صہبا بذوقِ دل بجامِ کس

مطلب از سیرِ جہانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طُرّۂ یار است و بس

بادۂ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

نیستم مستِ خیالِ دولتِ دُنیائے دُوں
آرزوئے خاطرم یک جام سرشار است و بس

نیست یارب در چمن از بادۂ عشرت نشاں
ہر گُلے با ساغرِ خالی بہ گلزار است و بس

داستاں گو عندلیباں[1] از گلستاں رفتہ اند

---

[1] عندلیباں یعنی دانایانِ نکتہ سنج از گلستاں یعنی از جہاں رفتہ ہستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاہلان زبان دراز موجود اند

بازبان تیز اکنون در چمن خار است و بس

شبنم از درد تنهائی بسے بیچارہ گیست

چارہ ایں درد یارب چشم بیمار است و بس

لالہ با داغ دل و با خارِ حسرت رفت گل

وائے در طرفِ گلستاں خار دیوار است و بس

بسکہ کم جوہر شناسانند در بازارِ عشق

گوہرِ عشقِ مرادِ پری خریدار است و بس

بے رخت رنگ بہار اے گل خنداں آتش

دود بوئے گل و گل شعلہ گلستاں آتش

باغباں تخمِ شرر کاشت دریں باغ مگر

کہ دمید است بجائے گل و ریحاں آتش

آں پری چہرہ مبادا در اغیار زند

کہ زند رشک بکاشانۂ یاراں آتش

لاله را[۱] نعل در آتش کمرِ کوه فتاد
گرمیِ داغِ دلم زد به بیابان آتش

جلوهٔ حُسنِ جهان سوز تمنا چه کُنم
که فگنده است خیالش بدل و جان آتش

گر بطرفِ[۲] چمن آں رشکِ چمن رخت کشد
با گل و لاله شود دست و گریبان آتش

شعلهٔ فکرتِ ڈیری چه رسائی دارد
که ز کشمیر رسیده است با یران آتش

✻

دل برد ز من شمارِ آتش
جاں نیز کنم نثارِ آتش

---

[۱] خلاصهٔ معنی این که داغِ دلِ من از روے حدّتِ گرمی صحرا را آتش زده لاله را بر کمرِ کوه که در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد که مبادا این جا هم شعلهٔ آتش رسد مرا سوزد

[۲] معنی این شعر چنین است که هرگاه آں رشکِ چمن یعنی آں معشوق در چمن خواهد رسید از رشکِ آں معشوق چمن را آتش خواهد گرفت بدیں وجه آتش با گل و لاله دست و گریبان خواهد شد ؛

خورشیدِ فلک گلیست خودرو
با جلوهٔ نو بہارِ آتش

از پادشہاں خراج گیرد
ہر بندهٔ داغدارِ آتش

طفلِ دلِ من ز شعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش

باآنکہ ز مے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش

سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش

از گرمیِ آہ جان و دل سوخت
دیگر می چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختهٔ شرارِ آتش
دل بندهٔ داغدارِ آتش

ہر شعلہ گل است و دود سنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

از جلوۂ خود رخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش

گلچینِ چراغ آفتابم
در محفلِ شہریارِ آتش

اخگر ہمہ لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بے شمارِ آتش

ہر شام و سحر چو شعلہ لرزاں
خورشید بروزگارِ آتش

در مجمرِ سینہ دیری امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل با منست یارِ آتش
ہم بغل شعلہ ہمکنارِ آتش

بلبلِ شعله خو دریں چمنم
نوگلم شعله نو بهارِ آتش

شعله خو عاشقم برای من است
زلف دود و رخِ نگار آتش

نیست جای قرار چوں آبم
بسکه بُرد از دلم قرار آتش

برسرِ[1] خاک آبروی مریز
مده از دست زینهار آتش

ترسم از سوزِ داغِ دل آخر
جوشد از چشمِ اشکبار آتش

اینچه سوز است در دلِ ڈیری
که رقم کرد بار بار آتش

---

[1] معنی ایں است که ای عاشق از دست هرگز آتش مده اگر از دست خواهی داد آبروی تو بر خاک ریخته خواهد شد۔

عالمے غنچۂ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش
جانِ من سبزۂ تیغِ تو شد از جوہرِ خویش

بہرِ مشقِ تو دگر لالہ بہ سامانِ دوات
ورقِ گل زرگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغن از مغزِ ہما خورد ز آغازِ شباب
استخوانم کہ کُنی دستہ پئے خنجرِ خویش

چشمِ امداد[۱] ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان[۲] و دل دادم و آہے بفلک بر نکشید
بسکہ شرمندہ ام از ماہِ حیا پرورِ خویش

---

[۱] امیدِ امداد از کسے ندارم کہ داغِ دلِ مرا علاج بمرہم خواہد کرد البتہ بر داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبہ خواہم نہاد معالجہ خواہم کرد یعنی کہ در دنیا کسے سوائے اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ::

[۲] جان و دلِ من برباد رفت امّا آہے نہ کردم بدیں وجہ کہ معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آہِ من عشق بازیٔ ظاہر خواہد شد۔ آں معشوقِ حیا پرور را خجالتے پیدا خواہد شد ::

غنچہ از[1] ریزۂ زر وقت تبسم زدہ لاف

دہنش خندہ زناں کرد عیاں گوہرِ خویش

پردہ از خویش[2] بر انداز و جہاں حیراں کُن

دلبری آئینہ[3] نہاں چند بہ خاکسترِ خویش

دلِ من آب شُد در خول نشست ہیبت آرامش

اگر بلبل ز زنجیر شبنم گُل نے نہم نامش

دلبری ہا ع بسکہ[3] آئینہ صاف و شُستہ میگوید

[1] غنچۂ گل نہ اندکے ریزۂ زر: ارد ولاف زنی کرد دہانِ معشوق بر نانِ بے ہودۂ غنچہ خندہ زدو گوہرِ لمبے دندانِ معشوق کہ دُر ہاے بے بہا ہستند عیاں شدند:

---

[2] مرادِ شعر این است کہ اے دِلبری پردہ از خود دُور کُن یعنی کہ اہلِ جہان اصلیتِ خود و جوہرِ خود ظاہر ساز چہاں از دیدنِ جوہرِ جلالِ شما کہ جانِ جاناں در وجودِ شما ست دیدۂ حیراں خواہد شد آئینہ خود را تا چند زیر خاکسترِ وجودِ خود پوشیدہ خواہی گذاشت: [3] یعنی این شعر دقیق است بدینگونہ معنی است کہ با تیغِ ابروے یار دلیری نباید کرد چرا کہ آئینہ صاف و شُستہ میگوید کہ آبِ تیغ یعنی جوہرِ تیغ از خوفِ تیغِ ابرو سپر گرفتہ است بدیں وجہ آئینہ میگوید کہ خود آئینۂ آب دار را صورتِ سپر است از ہماں صورت خود شہادت میدہد کہ بدیں نمط آبِ تیغ ہم سپر شدہ است

سپر شد آبِ تیغ از بیمِ ابروے سیہ فاشش

چہا از شوخ چشمیہاے آں صیاد میگویم
کہ چوں چشمِ پری شوخست چشمِ حلقہ دامش

صبا آشفتنِ دستارِ او ترکِ ادب باشد[1]
زنقشِ پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش

کجا لطفِ کفِ ساقی تو اندرفت از یادم[2]
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خطِ جامش

دواے چشمِ بیمارش ندیدم گل شکر یارب[3]
سپردم جانِ شیریں را بتلخی ہاے بادامش

---

[1] اے بادِ صبا دستارِ آں معشوق از ہوا پریشان مکن کہ بے ادبی است از نقشِ پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسۂ پیغام زدن حرفِ معروف است ::

[2] مہربانیِ دستِ ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابتِ یادگیری از خطِ جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ با انگشت پیچیدن سخنے یاد مے آید بداں نوع از رشتۂ خطِ جام کہ ساقی بخشیدہ است مرا مہربانی ساقی یاد مے آید

[3] علاجِ بیماریِ چشمِ یار از گلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جانِ شیریں خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشمِ معشوق ملحق کردم تلخ و شیریں باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغزِ معنیِ شعر ایں است کہ چشمِ بیمارِ معشوق جانبہا ز کہ عاشق ...

دل ویرانی مبادہ از اختلاطِ زلفِ او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است مژۂ او دارم بدل نشانش
یا ناوکیست پیکاں از غنچۂ دہانش
چشمش کشید خنجر شمشیر آخت ابرو
من عاشقم چہ ترسم از زخم ایں و آنش
ہر چند در خیالم ہیچ است و ہیچ در ہیچ
اما بہ پیچ و تابم از دوریِ میانش

دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل برد
یک بوسہ داد آخر کردم نثار جانش
بلبل دریں گلستاں صد داستاں سحر خواند
اما نخواند حرفے از شرحِ بوستانش[1]
دوشم بخوابِ نوشیں آں نوش لب شکر داد

---

[1] بوستان دریں جا اشارہ از رخسارِ معشوق است

نتواں بخلق گفتن از نازش و نشانش

صہبائے ارغوانی بے یار خوش نباشد
دیری بنوش جامے با روئے ارغوانش

نزاکت آنقدر ہا خوش زد از روئے گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گل شد شمعِ رخسارش

زدم گل بر سرش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتش گل شعلہ انگیزد ز دستارش

خیالِ بوسہ کردم[۱] تلخیِ مرگم بیاد آمد
کہ خواہد جانِ شیریں را بدلِ لعلِ شکر بارش

ندارم[۲] جرأتِ بر در زدن گلزارِ حسنش را

---

[۱] من خیالِ بوسہ گیریِ لبِ یار در دل کردم ہماں وقت مرا تلخیِ مرگ یاد آمد بدیں وجہ کہ معشوق عوضِ بوسہ جاں خواہد طلبید بوسہ گرفتن جاں دادن است۔

[۲] بر دروازہ گلزارِ معشوق جو رنگ بستہ کشادن طاقت صدا کردن ندارم اما از طاہ رخنہ دیوار تماشائے گل کردہ ہستم ملیت معنی خیر ایں است کہ با معشوق جرأت وصال ندارم اما از دور حسن معشوق را نظارہ مے کنم۔

مگر گل دیده ام از رخنهٔ دیوارِ گلزارش

دلِ دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گلزاریست

که مژگانِ پریزاد است خارِ چارِ دیوارش

کس از[۱] گلزارِ حسنش گل نچیده است و نخواهد چید

مگر از سبز بختی ها کسے بر سر زند خارش

خیالِ عالیِ دری بس بیدار مغزیهاست

که در خواب این غزل گفت است شب طبعِ هشیارش

نه تنها نکهتِ جان است بوے عنبرین مویش

روان بخش است عالم را شمیمِ خلقِ نیکویش

چمن صحرا ست جیبِ هر غنچه گویا نافهٔ چین است

دریں گلشن عبیر آورد باد از گلشنِ کویش

---

۱ خلاصهٔ این شعر اینست که کسے از گلزارِ حسنِ یار گل نچیده است و نخواهد چید معنیِ آن اینست که هیچ کس با شاهدِ حقیقی واصل نه شده است و نخواهد شد ماهیتِ او نیافته است شاید کسے از روے خوش قسمتی خارے از گلزارِ حسنِ آن شاهدِ حقیقی بر سر زند یعنی شمهٔ از قدرت ے او دریابد ؛

پشیمان قمری از عشق سہی سرو چمن گردد

اگر طرف چمن گردد سہی بالائے دل جوئش

زکسب لعل نوشینش بکارم زشد ارد نیست

کہ بر دل زخم کاری زد خم شمشیر ابروئش

بپائے سرو اے دلبری بساط سبزہ گسترند

بیا بنشین بزن جامے بیاد نوگل روئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گرد گرد مشکوئش

مگر شیر فلک گردید برگرد سگ کوئش

شکار لاغرم اما ز بخت خویش مے نازم

کہ از بس شیر گیر یہا شکارم کرد آہوئش

چساں این خاطرم از ورطۂ غم بر کنار آید

کہ دارم صد خطر از چار موج چاہ ابروئش

زگرمیہائے آں دلبر خیال خام مے پختم

نشستم بر سر آتش چو دیدم گرمی خونش
شمار ریگ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کارفرما شد کشیدم در تراز وئش
به سویم باد نوروزی نوید وصل یار آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزلخوان میرم سوئش
چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تار گیسوئش
نبستانیکه دلبر شانه زد زلفین پرچین را
نگارستان چین گل نافۀ چین است شبوئش
زره به بانوی یاران دنیا امینم دیری
که دائم شیر گیرم با خیال چشم جادوئش

زبخت سبز رفتم یک سحر در گلشن کوئش
زسو رخ در و دیوار دیدم نو گل روئش
چسان طرف چمن در سایۀ سنبل برد خوابم

کہ بے صبر و قرارم با خیالِ سنبلِ کاکلش

معمائے حسنِ سبزش را شرح و تصحیف است

خطِ سبزش بچہ پیدا شد بگردِ صفحۂ رویش

مگو از سنبلِ تر آب میبرد بہارِ خط

کہ آبِ رفتہ باز آورد این نو سبزہ در جوشش

منازِ اے دل کہ دلبر گفت من دلسوزِ عشاقم

کہ جان و مغزِ جانم سوخت نازِ چشمِ جادوئش

چرا مجنون صفت گیرم بہ آہو انس در صحرا

کہ انس و اختلاطم ہست دائم باسگِ کویش

بہائے استخوانم جوہری لعل و جواہر گفت

کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوہر دارِ ابرویش

ازین اشعارِ تر یارب کہ دیری گفت میگویم

ہمہ آبِ زندگی ہموارہ جاری باد در جوشش

چہ شد در زندگی محروم ماندم از کفِ پایش

کہ صورت بست بر خاکسترم نقشِ قدمہائش

کجا بار روے خوبش ماہِ کنعانی خریدار نیست

خراجِ مصر ے ارزو لبِ لعلِ شکرخائش

مگر چون ماہِ نخشب صورتم بستند از سیماب

کہ بیتابم مدام از شوقِ روے ماہ سیمائش

دہانِ تنگ آن دلبر مگر مہرِ سلیمان است

ولایت گشتہ در زیر نگینم از تولائش

چراغِ ہستیِ خود را دمان میخواہم از صرصر

تمنا ہاست در خاطر کہ سوزم در تمنائش

ندارم آنقدر طالع کہ بر گردِ سرش گردم

مگر قربان شوم بر پاے قربان سراپائش

چراغان جہان از نظر افگندہ ام دیری

ز داغِ عشق مے نازم کہ در دل گم شد جائش

بعالم هرزه گشتم عمرها بهرِ تماشائش
بجز آئینهٔ دل نیست عکسِ روئے زیبائش

ز سر تا پائے چون آئینه گشتم محوِ حیرانی
که در آئینهٔ دل یافتم عکسِ سراپائش

سهی سروِ خرامانش بخوانم مستِ عشرت کرد
چو مینائے شرابِ ناب کردم در بغل جائش

بدستم داد جامِ باده دادم دادِ عشرتها
زدم یک بوسه از مستی بلعلِ باده پیمائش

خمارِ باده در سر رفت از پیشم ز خویشم برد
که نقشِ پائے ساقی نیست کم انجامِ صهبائش

کتابِ عشق را کردم مکرر سر بسر تا پا
مگر محتاجِ تعلیم تفسیرِ معمائش

دلِ دیری بجائے خویش با توقیر و تمکین بود
ز خویشش بُرد اوّل یار آخر برد از جائش

چسان دستم رسد یارب بچین عنبرین مویش

که دل چون نافهٔ چین خون شده است از چین ابرویش

چسان آن طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری

که در خواب سحرگاهی نگردم از ادب بویش

بدیدهٔ دل را چسان زنجیر خواهم کرد معذورم

که شد پای خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

نمیان سادہ رویان جهانم رفت از خاطر

که وی در خواب خوش دیدم صفای روی نیکویش

پریزادیکه وی در خواب دیدم طرفه صحرائیست

پری یوا گردد با خیال چشم آهویش

خدا را ای صبا از منزل جانان پیامم ده

بسی رفتم به بستانها ندیدم نو گل رویش

حصول از چارسوی دهر مطلب‌ها بی معنی است

خوشا فرخنده او ایکه بی مطلب روم سویش

زشعرِ دیدہ ہائے کشمیر لذت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش ہائے طبعِ غزل گوئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گل چیند ز گلزارش
کہ از مژگانِ خورشید استمدارِ چار دیوارش

درین باغ از جنونِ بوالہوس چوں غنچہ خندانم
کہ گل چیدن تمنا کرد از گلزارِ رخسارش

بترکِ بادہ واعظ گفت میدانم پریشاں گفت
کہ آید یادِ نوروزی کند آشفتہ دستارش

بصحرائے جنوں آہوئے مجنوں اُلفتے دارد
کہ از پا میکشد از سوزنِ مژگانِ خود خارش

نخست از یک نگاہے نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چہا آخر کند چشمِ ستمگارش

بہ تیغِ غمزہ آں دلبر ہلاکم میکند آخر

جگرداری کُنم تا چند بازخم جگرداریش

بهای بوسهٔ نقدِ جاں اگر منظور خواهد شد

چرا دیری نمے بوسد لبِ لعلِ شکربارش

دلم از دامِ بلا نیست خلاص

یعنی از زلفِ دوتا نیست خلاص

بلبلاں بستهٔ دام اند چه شد

که دریں باغ صبا نیست خلاص

یار[1] آئینه بکف منتظر است

---

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی آئینه در دست گرفته انتظار مے کشد که طوطی را تربیت خواهم کرد اما طوطی از سلسلها آن ذهنیت که نزدیکِ او رود خلاصهٔ معنی ایں است که معشوقِ حقیقی بهمه سامانِ تربیت در انتظارِ طالب است اما طالب از سلسلهای هوا و هوس رهائی ندارد چگونه نزدیکِ معشوقِ حقیقی که مطلبِ طالب است تواند رسید وقتیکه از سلسلهای هوا و هوس خلاص خواهد شد تواند رسید:

طوطی از سلسله ها نیست خلاص

سوختم شمع[1] صفت استاده
اینچه بزم است که جا نیست خلاص

چه کنم چاره[2] که از بادِ سحر
غنچهٔ بستهٔ ما نیست خلاص

بر درِ پیرِ[3] مغاں مینالم
که درِ مغ بچه ها نیست خلاص

---

[1] معنی ایں کہ مانندِ شمع کہ ایستادہ مے سوزد من ہم دریں مجلس ایستادہ سوختم چہ کہ دریں مجلس از روے کثرتِ مجلسیاں جاے در مجلس خالی نیست۔

[2] چہ علاج کنم کہ از بادِ صبح غنچۂ بستۂ ما یعنی دلِ ما خلاص نہ شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم کہ پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمدہ است است۔

[3] بر دروازۂ پیرِ مغاں یعنی پیرِ مرشدِ پاک خود نالہ میکنم کہ غنچۂ دلِ ما بستہ است توجہ فرمایند کہ خلاص خواہد شد بر درِ مغ بچہ ہا یعنی شاگردانِ مرشد رفتہ بودم دروازۂ آنہاں بند بود مدعا ایں کہ از شاگردان فتحِ بابِ من نہ شد از مرشدِ کامل فتحِ بابِ من تواند شد۔

گریہ افگند بہ پایم زنجیر[1]
بسکہ گِل کرد کہ پا نیست خلاص

در خیالاتِ لباسم دیری[2]
چہ کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم با گل و نسریں چہ غرض
با سہی سرو چہ مطلب بہ یاسمین چہ غرض

ہوسِ بوسہ ز یاقوتِ لبش دارم و بس
با مے لعلم و با جامِ بلوریں چہ غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

---

[1] کثرتِ گریہ بر راہ را آنقدر گِل کرد کہ پاے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گویا کہ زنجیرِ پاے شد ۔

[2] در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متفلد و باطل دارم چراکہ بندِ قباے یار واشدہ وصلِ او کہ کارِ اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجہ خیالات پریشان میدارم ۔

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں چہ غرض
خاطرم برد خیالِ لبِ میگونِ کسے
باخیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض
دیری از دوستی و دشمنی ام فارغ بال
چہ مراد است ز تحسین و بنفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط
ریختن بادہ در ایاغ غلط
در گلستاں بپائے سرو سہی
بے سہی قامتش فراغ غلط
ساغرش[1] دور از لبِ یار است
در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

[1] ساغرِ لالہ از لبِ یار دور است یعنی کہ یار در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است۔

عاشقم مونسم شب تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط

سرکشی از دل و دماغم بود
عاقبت دل غلط دماغ غلط

یار[1] در خانہ یافتم آخر
داشتم پے غلط سوراغ غلط

لبِ لعلش ہوس اگے دیدی
ہوسِ لعلِ شب چراغ غلط

از حیاتم بے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بے دلبر چہ حظ

چوں تو دانم گنجِ زر یارب بدہ

---

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی در خانۂ دل خود آخر کار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجو بے یار در اطراف میکردم؛

از بہارِ زندگی بے زر چہ حظ

تلخیِ دشنامِ یارم آرزوست
در مذاقِ عشق از شکر چہ حظ

با خیالِ آبِ شمشیرش مرا
از زلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ

عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار
دیدمی از دورِ مے احمر چہ حظ

پروانہ[1] آشکار نمیکرد رازِ شمع
گل کرد عاقبت زبانِ درازِ شمع

پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد
پروا از و نکرد بنازم بنازِ شمع

---

[1] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاء اسرارِ عشق کرد عاشق را ہیچ خطا نیست ؂

رنجور دار را غمِ رنجورِ جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گدازِ شمع

عشاق مرگِ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتازِ شمع

پروانہ جانِ خود بتفاخر نثار کرد
در خدمتِ شہنشہِ گردن فرازِ شمع

نتواں بدیدہ حُسنِ جہاں سوزِ یار دید
زیں وجہ قانعم برخِ دلنوازِ شمع

ویری چو پئے بحسنِ حقیقت نہ بردہ
رویت غنیمت است ز حُسنِ مجازِ شمع

ای بفکرت دل از جہاں فارغ
روئے بنما شوم ز جاں فارغ

باجبینِ شگفتہ روئے نمائے

اے بہارِ تو از خزاں فارغ

در چمن حالِ دل چساں گویم

نیست بلبل از داستاں فارغ

دل بگوئے کہ باغ باغ شگفت

کہ شد از سیرِ بوستاں فارغ

خاطرِ شُیم بملال دریاب

اے دم تیغت از فساں فارغ

تیرِ مژگاں شکست لشکرہا

تیغ بیکار شد سناں فارغ

دیری آں ماہ قتلِ عالم کرد

از ستم گشت آسماں فارغ

آں سروِ ناز با قدِ دلجو بیک طرف

زیں چشم آب خیز رواں جو بیک طرف

از وحشت دلم به بیابان خبر که کرد
مجنون بیک طرف شد و آهو بیک طرف

بربادیٔ دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشمم[1] عبث براهِ صبا انتظار داشت
یک مو نه رفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرفم تیر مے زند
شمشیر میزند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[2] را وبال بمیزان روا بود

---

[1] خلاصهٔ معنی این که دیدهٔ من بے هوده انتظار بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود که بادِ صبا آمده زلف از روے یار خواهد بر داشت نظارهٔ روے یار خواهم کرد بادِ صبا آمده یک موے از روے یار بیک طرف نه کرد خیالِ من باطل شد دیدهٔ من بے هوده انتظار مے کشید ؛

[2] آفتاب با یار در ترازو از یک طرفِ ترازو هم پله گردید یعنی مقابل شد ازین وجه او را در میزان وبال جائز است بقول اختر شناسان[3] آفتاب را[4] در برج میزان وبال است میزان ترازو بیک معنی است ؛

با یار پله شد به ترازو بیک طرف

دیری ز شوق مصرع صائب شگفت
گلها تمام یک طرف آزو بیک طرف

آتش شگفته است ز جوش بهار عشق
اخگر نمونه ثمر شاخسار عشق -

بجز آه سرد نیست که برخاست از دلم
سروے که قد کشد بلب جویبار عشق

بلبل گلے شگفته ز چشم ترت نه شد
در خاطرت مگر نخلید است خار عشق

یارب چگونه بال فشان میرود بباغ
مرغیکه گشته است به بند شکار عشق

دورِ قمر[1] بکام نباشد اگرچه غم
آتش زنم بخرمنِ ماه از شرارِ عشق

تنها نه دل مقابلِ گل شد بزخمِ تیغ
با لاله تیغ آشد جگرِ داغدارِ عشق

خوش کرده اند رنگِ گل و لاله عاشقاں
دیرمی دلم خوش است برنگِ بہارِ عشق

بر آں سرم کہ نشینم بزیرِ سایۂ تاک
شرابِ ناب بیا پے کشم بکاسۂ خاک

نگفمت ز شرابے کہ در رگِ تاک است
ازاں شراب کہ جوشد ز شیشۂ دلِ پاک

---

[1] دورِ قمر یعنی دنیا اگر بمرادِ عشاق نباشد خرمنِ ماہ را خواہم سوخت کہ ماہ بقولِ منجماں و حکیماں مدارِ دنیاست ازیں وجہ دنیا را دورِ قمر نوشتند مرادِ شعر ایں کہ اگر دنیا مخالفت کند ماہ کہ معدن مدارِ دنیاست برہم خواہم زد دنیا را بنیاد خواہم کشید ؁

زفیض مے چو فلاطون خم نشیں گویم
خبر ز کیفیت شیشہ خانۂ افلاک

برائے عدل نشینم بتخت کاؤسی
برم پیالۂ جمشید از کفِ ضحاک

ز موج خیزی مینائے دل درآں محفل
بجائے اشک چکد مے ز دیدۂ نمناک

ہزار پیچ بود گرچہ زلف معنی را
بہ نیم لحظ کنم شانہ از دلِ صد چاک

ازیں خیال پری ہا مرادِ من ایں است
کہ شمع عقل فروزم ز شعلۂ ادراک

روم بدرگہِ پرتاب سنگھ شاہجہاں

لے قصۂ ضحاک و جمشید مشہور و معروف است کہ ضحاک سلطنت جمشید را جبراً گرفتہ است معنیِ شعر ایں است کہ پیالۂ جمشید کہ ضحاک از و جبراً گرفتہ است از ضحاک گرفتہ بجمشید خواہم داد عدل خواہم کرد؛

بازرسے شرف روے خود نہم برخاک

ہمہ روزہ چنیں پادشہ عجب نہ بود

کہ از حوادث دورِ قمر شوم بے باک

بیادِ مجلسِ او خوش بود اگر چو گل

پیالہ گیرم و از شوق جامہ سازم چاک

چو حق المثل بزبان آورم سخاوتِ او

شود بمجلس مثل بحر و ابر درِ امساک

چو دادِ جود دہد از سرِ جہانبانی

شہان دہر کنند از وجودِ خود خاشاک

چو شیرگیر[1] بقصدِ شکار مے تازد

زصولتش نکند شیر شرزہ سر زمغاک

---

[1] شیرگیری دو معنی دارد یکے شیر گرفتن یعنی شکارِ شیر کردن دوم مستیِ شراب درین شعر ہر دو معنی مطابقت دارد کہ در موقعِ شکار قصدِ شکارِ شیر و نیز مستی لازم

٢٠٠

نه جست شیر فلک از کمند تدبیرش
شکار کرد و لیکن به بست بر فتراک

بر آستانهٔ او آسمان کمر بسته
چو چاکرے که بخدمتگری بود چالاک

تبارک الله ازین آستانهٔ تعظیم
که هست سجده گهِ قدسیانِ عالم پاک

بفرقِ دشمنِ جاهش همیشه مے خواهم
که بید تیغ زند روزگار تیغِ هلاک

برائے او ز خدا نیز آرزومندم
بکام دورِ قمر یار و یاورش افلاک

ز سعی نکر رسایش عجب نمیدانم
خزف گهر شود و زهر میشود تریاک

چرا عروج نیابم ز رشحهٔ قلمش
که همتش علم افراخت از سمک بسماک

سیر پائے خیالم مخند اے و بری
کہ رفتہ رفتہ بدریا رسد خس و خاشاک

بر چہرۂ بہار گل و لالہ ریخت رنگ
ساقی بیار بادۂ گلرنگ بے درنگ

یارب دریں چمن چہ کنم جام لالہ را
داغم ز شوق جلوۂ صہبائے لالہ رنگ

ہوشم نبرد جلوۂ مستانۂ بہار
ساقی بخش ز شیشہ پری بارخ فرنگ[۱]

دیدم بخواب دوش پری پیکرے کہ بود
رویش چو گل شگفتہ دہانش چو غنچہ تنگ

---

[۱] از شیشہ پری بارو بے فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگراں پری را در شیشہ بند میسازند بایں تمہید در شعر آمدہ است کہ اے ساقی از شیشہ پری بکش مراد ایں است کہ شراب بدہ ۔

بندِ قبا کشاد و سرِ زلف شانہ کرد

مے نوش کرد مستِ طرب شد نواخت چنگ

با من بخندہ گفت کہ عیش مدام جوے

مے نوش شیشۂ دل و مینا شکن بسنگ

و آنگہ بر آستانۂ دارائے روزگار

بنشیں برُوئے خاک مکن فکرِ نام و ننگ

پرتاب سنگھ خسروِ عالی نسب کہ ہست

از شوکتش زہند مثل تا بروم و زنگ

گہ ہمتش قدم بسر فرقداں نہد

گہ جرأتش بسیر فلک مے زند خدنگ

آہو گہے ز خلق خوشش آرمیدہ است

گاہے ز صولتش ہمہ تن داغہا پلنگ

از فیض طبعِ صالح و انصاف پرورش

جویائے صلح آب بآتش بجائے جنگ

بے آبروست بحر بدورِ سخاوتش
باشانِ او بکوه نماند است شان و سنگ

خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم برد
بے سرمه کرد دیده خوبانِ شوخ و شنگ

قربانِ شومِ بطالع و بختش که مشتری[1]
با شوق مه ز ثور بخرچنگ زد شلنگ

از چشمۀ حیات لبالب پیالۀ
بخشد ترا که نیست به بخشائشش درنگ

شاها ازین نوید بدرگاهت آمدم
چون گل شگفته کن دلم از لطف رنگ رنگ

اے آنکه ظاهرت کرم و باطنت صفا

---

[1] در منطقۃ البروج بعد برجِ ثور برجِ جوزا است بعد برجِ جوزا برجِ سرطان است معنی شعر این است که مشتری که سعد اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشته در خرچنگ یعنی برجِ سرطان شلنگ نعه رفت با ماه در برجِ سرطان قران السعدین کرد بخت و طالع این پادشاه را شرف و سعادت بخشید

آئینہ مرا ز مروّت گداز ز زنگ

یعنی بجام خالیم از آبِ زندگی

رطلِ گراں بریز کہ پیمانہ نیست تنگ

گر اوجِ ہمتِ تو کند دستگیریم

سہلست کہکشانِ فلک را کشم بچنگ

دیری مدام مطلبِ از خدا ترا

بر سر کلاہِ شوکت و در بر قبائے تنگ

در گلستانکہ گل چیدن ندارد بار گل

باغبانش را بجائے خار بر بوادِ گل

در دلِ شب غنچۂ دل یکنفس چو گل شگفت

از بہارِ بے خزاں چیدم سحر بے خار گل

بلبلِ باغِ بہشتم با گلستانم چہ کار

گر دو کارے طبع رنگینم کہ شد بیکار گل

کاش از چشم سفیدم خونِ دل گردد عیاں
مردمِ چشمم زند بر گوشۂ دستارِ گل

روی نیکو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت این حکایت بر سرِ بازارِ گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خدادادِ ترا اقرارِ گل

آں صنم[1] روزی مگر تشریف آرد در چمن
از رگِ خود بست دیرمی در ازل زنّارِ گل

خوشا دمیکه کشایم درِ خزانۂ دل
نگین جم بکف آرم زِ کنج خانۂ دل

---

[1] زنّار شیوۂ بت پرستاں است گل از ازل زنّار از رگِ خود بستہ است کہ آں بت کدام وقت تشریف خواہد آورد اشارت معنیٰ این است کہ گل عجائبِ مخلوقات است زنّار داری را پسند کردہ است زنّار داری و بت پرستی در دنیا شیوۂ عالی نژاداں است شاہد حال گل است ؛

نگین جسم چه کنم از خطا ہوس کردم
بجامِ جسم بخورم مے زشیشہ خانۂ دل

بچنگ و عود چه حاجت بمطربم چه نیاز
بمجلسے کہ بگوشم رسد ترانۂ دل

شرابِ لعل چه نوشم بجامِ زرّ اوست
کہ سرخوشم زمئے عیشِ جاودانۂ دل

زگنجِ سیم و زرم بے نیاز و مستغنیم
دُرِ یتیم ز دریائے بیکرانۂ دل

دلست با منِ صاجبدلال کُن و فساد
بر آں سرم کہ نہم سر بر آستانۂ دل

جہاں زسایۂ صاجبدلال شرف[1] دارد

---

[1] شرفِ سایۂ ہما معروف و مشہور است معنیِ شعر ایں است کہ در آشیانۂ دلِ صاجبدلال ہما یعنی دلدار خفتہ است ہمائے شرف صاجبدلال مشرف اند بدیں تسلی و نیاز سایۂ صاجبدلال شرف دارد ؛

که خفته است همائے در آشیانۂ دل

ز داغِ عشق دلم بسکه سوخت اے ویری
زبانِ شمع زبانم شُد از زبانۂ دل

از شعلۂ خُوبیِ گُل یارب چو لاله داغم
جوشِ بہارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آہم دل سوز من چه پُرسی
با شوقِ دودِ آتش آشفته شُد دماغم

یکشب ببادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایۂ کہ یارب جا کرده ام که خورشید
ہر روز گردِ عالم سرگشته سراغم

با نو بہارِ عُمرم بادِ خزاں نسیم است
با غم شگفته خاطر دلگیر از فراغم

در گوشهٔ بیابان داغم چو لاله امروز
چون گل پیاله برکف دی بود طرف باغم
بیخار نیست یک گل یک لاله نیست بیداغ
دیر می گرفت خاطر از سیر باغ و راغم

من غلام داغدار آتشم
خانه زاد شهریار آتشم
شعلهٔ آهم گل و گلزار سوخت
بلبل جوش بهار آتشم
مرغ آتشخوارم و آتش مزاج
دانه یابد از شرار آتشم
هر شبم از پنبهٔ مه در خطر
شعلهٔ بی اختیار آتشم[1]

---

[1] ای منکه شعلهٔ بے اختیار آتش هستم در خطر هر شب می باشم که مبادا این شعلهٔ بے اختیار من بلند شود و پنبهٔ ماه را که بر فلک است با آتش بسوزد ۔

ہر سحر خورشید را ہم میزند
روز و شب در انتظارِ آتشم

شمع چوں انگشت گیرم در دہاں
طفل بدخُوے کنارِ آتشم

سرد شد خاکسترم دیری ہنوز
بندۂ آئینہ دارِ آتشم

بندۂ خوش اعتقادِ آتشم
چوں سمندر خانہ زادِ آتشم

شعلۂ ادراک شاگردِ من است
درس خواں از اوستادِ آتشم

کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم

با وجودِ روئ گرم آفتاب

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over!—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, these extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

*These gentlemen were the grandees of the time. Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

vowel yā (ى). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures, so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ه). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

For figures 100 to 900

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر-r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث-s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ-gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter ya as a vowel (ی -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ک -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م - m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن -n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sīn (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع -a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص -s).

---

* Yā (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth" ( ). As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (ِ), to form the long vowel i as sounded in "police", or e as sounded in "where"; and with fathah (َ) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jīm (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ه-h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If A winks once after having closed the eyes twice, it should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the "Abjad

---

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا=1, ب=2, ج=3, د=4—)
Hawwaz (هوز , ہ=5, و=6, ز=7)—
Hutti (حطی , ح=8, ط=9, ی 10—)
Kalaman (کلمن , ک=20, ل=30, م=40, ن=50—)
Sa'fas (سعفص , س=60, ع=70, ف=80, ص=90—)
Qarashat (قرشت , ق=100, ر=200, ش=300, ت=400—)
Sakhiz (ثخذ , ث=500, خ=600, ذ=700—
Zazigh (ضظغ , ض=800, ظ=900, غ=1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

Exposition of the Gestures invented

(By The Author)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your nāme is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

---

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī :—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for
my shortcomings.

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book. may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and
do not offer censure,

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbīrsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants, this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals*. During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Jī Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh, Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas*. Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہان ماند
دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,

If he could only compose two hemistiches together.

---

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikándar (the Barrier of Alexander).

May O Lord! be in a state of unwholesome-
ness till the Day of Resurrection!

I have not described even the smallest measure
of his excellencies,

For my mind was afraid of his being affected
with the evil eye.

Though I have said little in his praise and
prayer,

Yet this scantiness on my behalf is no less
than legitimate enchantment.[1]

My thought is sublime in memory of him
Which shall depart from my head only after
the latter is gone.

Through the ennobling[2] attitude, of this
monarch of the age O God

Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegi," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.
2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice, and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,

Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,

Guard against decline his Government, O God!
The star of his enemy's misfortune

---

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

While it is not, as well, meet to observe silence
regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the
King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal*.'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse:—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of gratitude out of a hundred,

It is impossible to indicate the trace of the Traceless,

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal," used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

---

1. Qasidā, a poem corresponding to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirāza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.
2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.
3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.
4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.
5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.
6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity, to which, as we have seen, he was altogether indifferent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Diwān is as follows:-

1. Ghazals-1818 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5. Chronograms-47 verses.

The text of the Diwān has been preparid in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilarated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

---

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'--letter '*dal*' (*i.e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

بهرِ تاریخِ تولّد چہ نگارم بہ ازیں

کہ فلک گفت بہا غنچۂ امید شگفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today.[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it ?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom" '.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت هاے جمشیدِ جہاں پرتاب سنگھ

یک جہاں مست طرب بے منّتِ جامِ مُل است

نے همیں کشمیر را پُل بست بہرِ خیرِ عام

بہرہ یاب از فیضِ عامش هند و سند و کابُل است

اهلِ عالم را دل از پرتاب پُل گلگل شگفت

مہر و مہ هم بر فلک شاداں و خنداں چوں گُل است

از سرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل

آبروے گلشنِ کشمیر یارب ایں پُل است

---

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائنات
بدنامِ روزگار عبث سعدِ اکبر ست

تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ ہمّتِ تو ز افلاک برتر ست

گردِ سرِ تو گردم و جاں را کنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست

شاہا بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہباں قوی تر ست

در خدمت تو رفت ہمہ خورد سالیم
پُور مرا بحال شدن از تو درخور ست

دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشیدِ خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons-Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرایِ جہاں
گل زدم بر سر و مانندِ گلم دل بشگفت

قُرة العینِ من امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواہ بخفت

شعری بر آسمان بمثل با سُهیل گُفت
فرخنده بخت شاه ز فرخنده اختر ست

از بسکہ دادِ جُود و کرم داد در جہان
مُفلس خزینہ دار و قلندر توانگر ست

تیغش بکف چو پور پشنگ است در مصاف
تاجش بسر بمسندِ شاهی چو نوذر ست

هم پنجگی بہ پنجہٴ شیرِ فلک کند
از بسکہ در مصاف دلیر و دلاور ست

منّت پذیر خنجرِ اُو عندلیب شد
گُلہا شگفتہ برسرِ دشمن ز خنجر ست

پوشد اگر هزار زره جاں نمے برد
از خنجرش هلاکت دشمن مقدر ست

سیمرغ را نہ بست بفتراک درشکار
در خاطرش پسند کُجا صید لاغر ست

تفسیرِ این رسالہ عطارد کند تمام
عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست

شاها منم فدایےِ در و خاکِ درگہت
با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست

زین در کُجا روم در دیگر چرا زنم
دولت درین سراَ و کشائش درین در ست

خیال نادرہ ام نیست کم ز سحرِ حلال
اگر قبول کند طبعِ بادشہ ز کرم
کُنم قصائدِ وصفش بآبِ زر تحریر
بارمُغان بفریسم بروس و طُوس و عجم
چرا نہ خدمتِ من یادِ خاطرش باشد
کہ بر سرش ننوشت است حرفِ سہو قلم
ز قیل و قال دلِ شہ مباد رنجہ شود
کہ میکنم بدعا ختم نامہ بے جانم
بآفتاب بود تاکہ سایہ ہمسایہ
مباد از سرِ آفاق سایۂ اُو کم
ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن
بہارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاہِ زمانہ را کہ فلک یار و یاور است
دولت غلامِ درگہ و اقبال چاکر است
کیخسروِ زمانہ سلیمانِ روزگار
زیر نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست
از عرش تا بفرش عیان است و آشکار
پرتاب سنگہ پادشہِ داد گستر ست

مثل زدنی بسے از سعادتِ بخشش
چو مُشتری و قمر را دو چار شد باهم

عجب مدار اگر یکقلم جہان گیرد
کہ بودہ است جہاندار درجہان قدم

کفش ہمیں نہ کسے را عیان دہد زر و سیم
کہ مے نہد بدل ریشِ کس نہان مرہم

چو چارہ سازِ جہان دید ہمّت و رائش
سپہر گفت بترکِ فساد و رائے ستم

خبر ز ترکِ سلحٔ شورِ آسمان گیرد
برائے جنگ چو گردد سوار برادہم

ز چار آینۂ ہر چند دشمنش زد لاف
دو نیم کرد سرش را بزخم تیغ دو دم

ز رشک سوخت دل آفتابِ عالمگیر
چو ہمّتش علم افراز گشت در عالم

بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینہ و دیگر رسالہ کرد رقم

نگین اُو ست کہ دور قمر مُسخّر کرد
جبین او ست مُنوّر چو نیّر اعظم

اگرچہ خلق بہ پیری کنند فکرِ عدم
ز رنگ عارض گُل داستاں مگو بُلبُل
کہ رُوے یار چمن را کشیدہ است قلم
چہ خوش بود کہ دریں باغ خسرو خوباں
بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال
کہ پیچ پیچ رہِ عشق هست و خم در خم
بجاے بادہ اگر خوں خورم روا باشد
کہ دل بہ بزم طرب میخورد قفا از غم
غزل بہ طرف چمن خواند یک سحر دیری
چناں کہ مُرغِ سحر شد خموش بُلبُل هم
گرفتہ است بکف جامِ مے گُل و نرگس
مگر پیالہ زنند شاہ در چمن پیہم
شہِ زمانہ کہ پرتاب سنگہ مے نامند
سمر ز ناموریها ز هند تا بہ عجم
نظیر اُو بجهاں کیست از جهانداراں
بسیرت ملکی و بصُورت آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلاب جهاں
اساس عدل ازو محکم است و مستحکم

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors. In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairi's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شده است گردنِ یارم ز رشتۂ دُر خم
برشتۂ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم

بپایِ نازکش از شبنم گُل آبلہ ها ست
عبث بہ سیرِ چمن رنجہ کرد یار قدم

شبابِ من بخیالِ دهانِ یار گزشت

---

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts: —

(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly in front of her,
And draw her tresses to my side!
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street;
For this earthly body is a burden to my soul.

Come O Sāqī[1]! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the wine-cup of love;
I am not a haunter of taverns but an eternal mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

کنم نظارهٔ روئش برابر
شوم با خاک در کوئش برابر
کہ خاکِ جسم بر جانم گران است

بیا ساقی بدہ جامم پیاپے
کہ دائم آرزومندم پے مے
زرنگِ مے رہِ ظلمت کنم طے
بآب زندگانی مے برم پے
کہ رنگِ مے چراغِ عاشقان است

غلط گفتم کجا ساقی پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نیم رند الستم
غمِ دنیا چہ سازد زیر دستم
دلم سرمستِ عیشِ جاودان است

There is no rose without a thorn in the garden
of the world.
Where is the spring that has not autumn in
its wake ?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the
nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-
market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her !

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کوکہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گُلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازارِ یارے
فروشم جاں خرم دیدارِ یارے
بہ بینم گوشۂ گلزارِ یارے
ببویم نوگُلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نوبہار بیخزاں است

اچہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوے خود کشم ہُوئش برابر

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen :—

1

یک بوسه ازاں بہا گفتند کہ جاں ارزد
چوں نیک بسنجیدم گفتم کہ جہاں ارزد
محروم خریداراں رفتند ازیں سودا
گفتند کہ نتواں گفت ایں ارزد و آں ارزد

2

گر طالبِ وحدتی ز انبوہ گریز
زیں سنگدلاں بجانبِ کوہ گریز
از الفت خلق ہست کلفت حاصل
غمخوارِ کسے مشو ز اندوہ گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips was worth life,
When I weighed (this statement) well, I declared that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this bargain
And said, "One cannot say that it is worth this or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind,
Do not concern yourself with anyone, rather keep away from worries.

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided
with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e.
encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from
each other.
This fact is known to one who is a knower
(of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it,
said to me,
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft
of sight,
See the face of the heart ?"
He endowed me with sight by casting a glance
on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the
heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bāshad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

In addition to *ghazals*, which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچہ مرغِ دلم شکستہ پر ست
از شکستن ہزار پر دارد
گرچہ زخمِ فلک جگردار ست
ہمّتم از دل و جگر دارد
بے نیازم ز دلبرانِ جہان
کہ دلم دلبر دگر دارد
نیست از ہم جُدا دل و دلبر
داند آنکس کہ ایں خبر دارد
دولت از من بخواہ اے درویش
کہ دلم گنجہائے زر دارد
پیرِ دیرم بہ دیر روزے گُفت
روئے دل بیں کہ جلوہ‌گر دارد
گُفتمش روئے دل چساں بیند
دیدۂ من کہ بے بصر دارد
از نگاہے بصارتم بخشید
خواند حرفے کہ مختصر دارد
خواندم آں حرف و روئے دل دیدم
ماجرائے من انیقدر دارد

That the water of life may continue to run for
ever in his stream.

ز شعرِ دیری کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل گوئش

My mouth is filled with relish through the verse
of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is
his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvāni Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says :—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ ھند
بسکہ تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملکِ قندھار و کاُبل اندازم

O Dairī ! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i. e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزل گوئش کند

O Dairī ! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب کہ دیری گُفت میگویم
کہ آبِ زندگی ھمواره جاری باد در جوئش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگُفت
دیری احوالِ تو خوش باد کہ شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مُرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخّر سِند و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گلکاری
کہ هر بلبُل گُلے از رنگِ معنی آرزوۓ کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

---

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

شعرِ حافظ همہ بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a *ghazal* on Divine knowledge.
Let his delightful utterance and graceful style be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے کہ اندر سینہ داری

I swear by the Qurān which thou possessest within thy bosom (*i. e* rememberest by heart)
O Hāfiz! that I have not seen a better verse than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصاےِ روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic has reached
The confines of Egypt and Syria and the boundaries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیہ چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندی

The black-eyed ones (*i. e.* beauties) of Kashmir and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances :—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmī of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ
کہ بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ
قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ
سماع زهره برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیث عشق تو از بسکہ دلکش است
نشنید کس کہ از سرِ رغبت زبر نہ کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

O seeker of worldly fame! never hanker after
a name.
Extract benedictions from the hut of a successful
dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled
by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from
evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کُنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the
application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the
scars of my heart.

ز بیوفائ یارانِ دھر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپہر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring.*

خاک بر سرِ عاقبت چون گنجہا خواہند بود
خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست
در جہاں آنانکہ عاری از تمنّاے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوے دہر مجو نام زینہار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دہر مجو کام زینہار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service,

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس دریں باغ کسے را چہ کند ھمراھی
سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است اینجا
واعظِ شہر غلط گُفت کہ فردا ست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden (*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

ز سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شُد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall caught fire.[2]

اگر ز رہ نبرد دیوِ نفسِ آمارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پائے پیرِ من است

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'briskness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

فگندم در صفِ شیراں ہۓ صید سخن ہوئے
دلِ صد چاک من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions
to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare
to entrap the thought of a young deer
(lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples:-

مکن تیز بر غیبتِ کس زباں را
مرنجاں حضورِ دلِ عارفاں را
مباش ایمن از صولتِ جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمیں آسماں را
مُکن گفتگو بے ادب با بزرگاں
مُجنباں ملرزاں زمیں و زماں را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the
heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven
and earth.

از اجل غافل ز روباہ بازیٔ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خُفتۂ خرگوش را

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- "Hold it bending but do not let it fall".*

چہ خُورم بادہ ملول است ز من شاهد بخت
زین غُبار است مےِ ناب تراب آلودہ

بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خارِ مژگاں هم شب بود گُلاب آلودہ

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بهتانِ واعظ را کنم تکرار در مجلس
جوابِ جاهلاں اُستادِ من گفتہ است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, "The answer to the ignorant should be silence".

---

* In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so. Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

نمیدانم ز عکسِ روے گلفام کہ گلچین است
کہ داماں نگہ را رنگ ریز است آبِ آینۂ

بزیرِ سایۂ مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آہن است و در گریز است آبِ آینۂ

نبود است اینچنین حکمِ سکندر در جہاں جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آینۂ

The lustre of the mirror produces waves on ac-
count of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rathet the lustre is in a mood
to run away.

How can I attend to egoism (literally to see my
face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by
reason of the reflection of her eyebrows.

I do not know from the reflection of whose
rosy face the lustre of the mirror is a gatherer
of roses
For it is shedding colour from the side-long
glance.

The lustre of the mirror in spite of having steel
fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her
roguish eyebrows.

Alexander's command was not so prevailing in
the world

---

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

خمِ کمند خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صید گاہِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to
thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث مے بندی
دل بہ صد راہ رود سوئے گُلستاں از من

O gardener! you are closing the chink of the
wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the
garden through a hundred passages.

سرو را ہمسر نوشتم با قدِ دلجوئے او
تا بروں نارد دلم را شانہ از گیسوئے او

I declared cypress to be her equal in her graceful
stature,
In order that the comb may not throw my heart
out of her tresses.*

ز عکسِ چشم شوخش موج خیز است آب آئینہ
غلط گفتم بانداز گریز است آب آئینہ
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغ تیز است آب آئینہ

---

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
" O Dairī ! go on thou drinking the wine-cup ;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیدہ ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دور کہ کانِ گُہرے یافتہ ام
میدہم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژدہ اے مور کہ تنگِ شکرے یافتہ ام
چہ کند دامِ خم طرّۂ ساقی امشب
کہ ز موج بطِ مے بال و پرے یافتہ ام
حیف باشد کہ کنم شکوۂ اشک و رخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight?
For due to the waves of the wine-goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow. *

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

تا پردہ برفتاد ازآں رو بیکطرف
یکسو پرید رنگ ز گل بو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقہء بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوۓ دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight.
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بُتِ بادہ فروشم
اُفتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ دریں بزم خموشم
از غیب بگوش دلم آورد شروشے
دیری تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.
The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

---

* This verse also has been admired by critics for its originality.

Who has communicated the news of the madness of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the deer in the other.
Since the sun has tried to maintain an equilibrium with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant while in the Sign of Libra.[2]
O Dairi my heart is delighted with the fervour contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāirī, is also not without grace. It runs :—

---

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romance of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balance' or scale but the former means also the Sign Libra in which while the sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

چرا در فکرها مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندها با تارِ گیسوئش

بہاے استخوانم جوهری لعل و جواهر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوهردارِ ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering sword of her eyelashes.

آن سروِ ناز با قدِ دلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز روان جو بیکطرف
از وحشتِ دام بہ بیابان خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آهو بیکطرف
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازو بیکطرف
دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگفت
"گُلها تمام یکطرف آن رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shedding eyes of mine on the other.

---

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعلہ گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دل من آب شد در خوں نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گل ہے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

مطلب از سیرِ جہانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طرّہء یار است و بس
بادہء عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.
The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رُخت رنگِ بہار اے گُلِ خنداں آتش
دود بوئےِ گُل و گُل شعلہ گُلستاں آتش
آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانہء یاراں آتش
لالہ را نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرمیء داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

قطرہ ہائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
ہے بود از رشتہ آرے گوہر غلطاں عزیز

بیخبر پیرے کہ از لولوے لالاے دل است
داند از بیدانشی‌ہا گوہر دنداں عزیز

آرزو مند گل بے خار از باغ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گل خنداں عزیز

معنیء رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*
The old man who is unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.
I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.
For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیش قامتش در بزم ما مشکل قیام کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

---

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

When my moon will draw a veil over her resplendent face.

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لاله بداما‌نم کرد

My beloved has once again exalted me to the lofty position and grandeur of a mountain,
She has applied the sword to my head and filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نہ کردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلح مے سازد ئے جنگِ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جام حریفانش نگاہ
مستیء دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason and wisdom of others.

---

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتاب حشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوےِ رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تاچند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواهد شکست
ماهِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

The sun will feel elated with joy*

---

* *Taraf-i-kulah shikastan* — to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which would otherwise be overshadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.
As soon as my moving cypress (*i. e* graceful-statured beloved) goes into the garden,
The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.
Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),
In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.
My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,
But how can the picture of my beloved's waist leave my mind ? [2]

عشقش دل غمینِ مرا غم گداز شُد
عُمرم بہ بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد
از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم
پیمانہ ام ز منّتِ مے بے نیاز شُد
کارم رسیدہ بود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.
My life was prolonged by talking about her long tresses.
The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.
My measure has become independent of the obligation of wine.

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.
2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

The feet of thought were fettered like those of a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنائے مے گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine.
The flask of wine played the part of a stone in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گُلفروش ببازار مے رود
گُل زر بکف بطرزِ خریدار مے رود
مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار مے رود

مُنصور را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلے ست نے سوار کہ بر دار مے رود
مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار مے رود

It is morning and the florist is going to the market,

---

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

Abstain from enjoying the sight of that delicate-
bodied one (sweetheart).
For this lamp gets extinguished by the gust of
wind caused by the flapping of a side-glance.

چہ رنگ است اینکہ از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle
of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame
emerges from water.*

آمد آں گُل پیرھن نظّارہ را گلچین کُنید
پنجۂ مژگاں ز گُل چیدن چو گُل رنگین کُنید
بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوےِ تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let
your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like
the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted
as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بستۂ زنجیر چوں دیوانہ شد پاےِ خیال
ہر کجا خواب آں پری بر مسند سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an
ermine bed

---

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water'
for the perspiration.

After all she dissolved the fire of the rose
with the enchantment of her coquetry.
Thus the elegance of the spring was put to
shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the out-
skirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth
from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away
intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand
with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible
sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of
pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست
این رشتہ را بطرّۂ ساقی تسلسل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the
tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسمان از سردمہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوےِ بتِ آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its
cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a
fiery-tempered beloved.

از تماشاےِ رخِ آن نازنین پرہیز کن
کین چراغ از بادِ دامانِ نگہ گل مے شود

خسروا از سختیٔ خارا مناز
کوهکن را جانِ شریں در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گُل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگ نو بہار آں گُل بایں نیرنگ ریخت

خندہٗ دنداں نُماےِ یار در طرفِ چمن
غُنچہ را دنداں شبنم از دهان تنگ ریخت

آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مُخمور رفت
با خیالِ خونِ گرہم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبۂ شوقم کلاہِ نخوت هر شنگ ریخت

---

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mount..in could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

A number of scars has been left on my heart on
account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without
any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new
spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پردہ کشید عاشقان را
روئش کہ ہنوز در نقاب ست
از آتش عشقِ ماہ رویاں
ایںِ خانہ تمام آفتاب ست
بشتاب بدیدنِ گلستان
رنگِ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones
(*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with
lovers.
Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in
its prime.

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرائے چشمِ تر خواہم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

---

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

Before he drew a portrait[1] in the colour of realities on (the walls) of thy palace.
O Dairī! you are once again talking of love in a muttering tone,[2]
The collyrium of whose eyes has sealed your ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مار زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِء رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّہء گُفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches); my silver and gold lie in the sight of my sweetheart.
I am the snaky curl being satisfied with the cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]
The beloved was taking a stroll in the garden having her head decorated with anemones and placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and hasty manner)

---

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

Since the day the gardener raised a wall[1] round thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful stature) has been blocked by the fire of the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eyelashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent looks was disclosed,[4]
The needle of my eyelashes caused the rent of thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.
2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.
3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.
4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.
5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتۂ جانم گرہ باموے پیچان تو بست

غنچۂ دل عہد یکرنگی بہ پیکانِ تو بست

از دلِ سنگینِ خوبان تودہھا موجود اند

باغبان روزے کہ دیوار گلستانِ تو بست

وا مکن بند قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس

دستِ من روز ازل پیمان بدامانِ تو بست

میکشی از جوئبارِ چشمِ من داماں عبث

آتش گل راہ شمشاد خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نشد فریاد جانِ من بلند

پر مگر از سرمۂ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیہ ام بر روے کار از شوخ چشمیہا فتاد

سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرہا در پیشگاہت کردہ نقّاش ازل

صورتے از رنگ معنیہا بہ ایوانِ تو بست

زیرِ لب دیری حدیث عشق میگوئی مگر

سرمۂ چشمِ کہ لبہاے غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant* of harmony with thy arrow.

Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan, to enter into a covenant.

I admit that there is collyrium in the black
eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies
(*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not
visible.
In view of the faithlessness of the spring-season,
I hold that the newly-blossomed smiling rose in
the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart
O God ! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask
(*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبحِ ازل تبسّمِ دنداں نمائے کیست ؟
شامِ ابد تسلسُلِ زُلفِ دوتائے کیست ؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ ؟
نہ اطلسِ سپہر سراپردہ ہائے کیست ؟

Whose grinning smile constitutes the morning of
eternity past ?
And the series of whose curly tresses comprises
the evening of eternity future ?*
From whose skirt is this dust removed that
appears in the form of the world ?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces
of the heavens ?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

She lifted off the veil from her face and unloosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery (beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath; I shall conceal your faults."

ندانم شوخ مژگان کہ بر مے سایہ انداز ست
بط مے را ببالِ موج مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہِ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مےء گُلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی هائے ایامِ بہار
نو گلِ خندان دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چون پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جام زیب را
در زر کشیده بود گریبان و جیب را
برداشت پرده از رُخ و بندِ قبا کُشاد
صد پاره کرد جامهٔ صبر و شکیب را
گُفتم نگاهِ لطف ز حالم مَنه دریغ
گُفتا بصدق کوش نفُورم فریب را
گُفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم مَنم
گُفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

---

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.

2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

Dāirī :—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوےِ گلنارش
کہ از باد پر پروانہ گُل شد شمع رُخسارش
دِل دیوانہ ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
کہ مژگانِ پریزادست خارِ چار دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescence on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by the gust of wind caused by the flapping wing of a moth.
My maddened heart yearns to take a stroll in a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love :—

ز فرصتها سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد
شب یلداےِ ھجرت را دگر پایاں شود پیدا
کُجا آں مُرغ بر شاخِ بلندی آشیاں بندد
کہ ھردم رشتہ بر پائیش ز اُنسِ جاں شود پیدا

My sword yields a lustre out of its verdigris like a lily,
While my cry is of a different tone through the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in her hand,
While the wine itself assumes a different hue by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Sāib:—

ز بس آبِ صباحت صیقلی کرده ست روئش را
نگہ صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چہ خُرّم گُلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
کہ از مژگانِ بُلبُل آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous orchard!
The thorns growing over its wall being saturated by the eye-lashes of the nightingale.

---

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Sāib:—

میشود ہر لحظہ حُسنِ او بہ نیرنگِ دگر
مے تراود ہر نفس زین پردہ آہنگِ دگر

مرہمِ کافور از ناسازگاری ہاے بخت
میشود بہر خراشِ سینہ ام چنگِ دگر

گرچہ بیرنگ است صائب بادۂ پُر زورِ عشق
زین قدح بر چہرۂ ما میکند رنگِ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant.
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairī:—

تیغِ من چون سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سُرمۂ چشمت بآہنگِ دگر

کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یکِ سرِ مُو از دو گیسوے تو در چنگِ دگر

ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر ست
بادہ را از قُربِ گُلبرگِ ترش رنگِ دگر

Sāib :—

بر شکستی تا ز روے ناز دامانِ عتاب

آب شد دل از گُدازِ انتظار آیئنہ را

تا بہ حُسنِ ھرزہ گردِ او شود جائے دوچار

نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ من زین بیش رُخسار عرق افشاں مپوش

آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را

گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید

"نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

---

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love)
by way of charity in the name of God.

Nazīrī:—

من کہ بر گلبن آشیاں دارم
چہ غم است از فنایِ بال و پرم
بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پاے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough ?
I am extremely excited through my love within
the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī.—

گفتم آیم ز شوق بال فشاں
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم
ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشقِ او بسرم

I said I should proceed to greet her with out-
stretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my
feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my
shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

---

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Thou art snatching away my love for thee from
my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in,
for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūrī :—

شکر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مردہ بودم بہ غمِ عشق حیاتم دادند

مستحقانہ بدریوزہ لبے بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered
from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means
of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a
deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of
hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairī :—

د وش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امداد حیاتم دادند

آتشِ عشقِ جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet
lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong
my life.

Do not make mention of the string of a rosary
in our circle,
For the ears of the members of our assembly are
attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace
or war with others.
I have no idea of making peace with or waging
war against anyone.

Dairī :—

چساں بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکش چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت و مهرباں گردید
هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor)
suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken
possession of me?
The sky has given up oppression and adopted
an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus:—

ز دل محبّتِ خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکاں کن کہ لا مکاں تنگ ست

Who is going to carry our message to one
who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1]
(*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازان زمان کہ خراباتئے دلم ربود
مرا ھوائے خرابات و نغمۂ چنگ ست

مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
کہ آشتی بہمہ حال بہتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my
heart,
I have a desire for the tavern and the tune
of the harp.
Do not shed 'Irāqī's blood, rather adopt an
attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than
war.

Jāmī :—

مکن بہ حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
کہ گوشِ مجلسیان بر بریشمِ چنگ ست

ز صلح و جنگِ کسانم غم ِتو فارغ ساخت
نہ با کسم سرِ صلح و نہ طاقتِ جنگ ست

---

1. Sipar andàkhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabáti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry ?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī, Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چہ تربیت شِنوم یا چہ مصلحت بینم
مرا کہ چشم بہ ساقی و گوش بر چنگ ست

بخشم رفتۂ مارا کہ مے برد پیغام ؟
بیاکہ ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندراں برگ و نوا خوش نالہاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل ایں نالہ و فریاد چیست
گفت مارا جلوۂ معشوق دریں کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairī also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم بہ گلشنے کہ درو
سبزۂ نو خیز و غنچہ نوزاد ست
نالۂ بلبلم بہ گوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد ست
گفت بیوجہ نیست نالۂ من
روے گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

Dairī:—

زِبحر عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجاے آب دریں ورطہ آتش تیز ست
بدورِ لالہ و گُل از شراب توبہ مکن
کُجا بہار کُجا روزگارِ پرہیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss) instead of water.
Do not abstain from wine during the period the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bīdil, for example, says:—

محو یاریم و آرزو باقیست   وصلِ ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Although the goblet of the sky is devoid of
the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned
about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful
idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song
of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur
and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the where-
abouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-
chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز ست
ببانگ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست

ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ہا از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect
and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music
of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments
with tears,
For it is the time of piety and the age of
abstinence.

It is long since my passion for the beloved
has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my
sorrowful heart.

From the time thy love has taught me the
art of composing verses,
People have praise and admiration for me on
the tips of their tongues.

O God ! bestow on me the riches of renunciation
in abundance,
For this favour is a source of grandeur and
dignity to me.

Let not the preacher, who is friendly with the
police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king
himself.

Dairī—

گرچہ مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف بہ فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گلِ تازہ و تر معنیِٔ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ نِشان مے پُرسی
شہ نِشینے عجبے خاطرِ مِسکینِ من است

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words:—

چرا بہ طرفِ چمن مست خُفتۂ دَیری
پیالہ نوش پیاپے کہ دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden?
Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common:—

Hāfiz—

روزگاریست کہ سودائے بتاں دینِ من است
غمِ ایں کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا بہ من ارزانی دار
کیں کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظ شحنہ شناس ایں عظمت گو مفروش
زانکہ منزل گہِ سلطان دلِ مسکینِ من است

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مُغاں گُفت کہ مے نوش پیاپے
یکچند تر و تازہ دریں دیر بمانی
زاں پیش کہ پیمانۂ عُمرِ تو شود پُر
از رطلِ گراں بادہ بخور تا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, "Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern,[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says:—

بیاکہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست
بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر برباد ست

---

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairī, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule. though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses, let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Hāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairī to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسهٔ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکه شود کاسهٔ سر خاک انداز۔

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions. to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he free from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India, or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning. Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-letters* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

---

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur. In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a *diplomat* and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire, 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul *'Arzbegi,'* the talented author of the Dīwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul *'Arzbegi'** who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an *'Arzbegi,'* which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of *'Arzbegi,'* due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called *'Arzbegis'* even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

---

* " *Arzbegi* " the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Nand Lal Kaul Talib.

Srinagar
February, 1944.

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahdur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

---

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DIWĀN-I-DĀIRĪ

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.
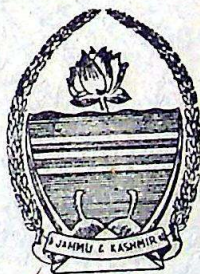
Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar, Kashmir.